

## II. FEJEZET

# A személyes királyság kora

### 1. Nagycsalád és nemzetség

Ósi jogrendszerünknek eléggé ki nem aknázott forrása a középkor századain keresztül zavartalanul fejlődött magyar magánjog, mely Werbőczy Hármaskönyvében jutott először rendszeres kifejtéshez. Ez ugyan csak a nemesi joggal foglalkozik részletesen, de tudjuk, hogy hasonló elvek érvényesültek a magyar nép széles tömegeinek, a jobbágyságnak szokásjogában is. Ennek a jogrendszernek alapja az ősi jószág: az a birtok, amelyet valaki vérszerinti elődjétől törvényes öröklés útján kapott. Ez — Franknak közismert meghatározása szerint — „nem azé, aki bírja, hanem az egész nemzetségé, mégpedig nemcsak az élőké, hanem a jövőendő maradékoké is”. Családi, ill. nemzetségi vagyon tehát, amelyben a mindenkori birtokos rendelkezési joga az utódok érdekében erősen korlátozva van. Az ősi birtokot a lehetőség szerint épen kellett megőrizni, hogy a család fenntartása örök időkre biztosítva legyen. Ezért elidegenítésének csak akkor volt helye, ha elkerülhetetlen szükség parancsolta, vagy ha helyette jobbat, vagy legalább egyenlő értékűt kaphatott a birtokos. Az ilyen u. n. szükségszerű és észszerű eseteken kívül a rokonnok tiltakozhattak az elidegenítés ellen.

Az ősi vagyon forgalmának korlátozását, s az alapjául szolgáló közösségi tulajdoni rendszert ősiségnek nevezzük. Már első pillantásra nyilvánvaló, hogy ez a rendszer nem az egyén, hanem a család és a rokonság, nem a mindenkori tulajdonos, hanem a közösség érdekét szolgálja. De milyen közösségről van itt szó? Régi jogászaink találóan feleltek meg e kérdésre: az ősi birtokban jogosultak között a vér és a jog közössége áll fönn (*communio sanguinis, c. iuris*), mégpedig mindkettő együttesen.

A vér és a jog közössége a jogosultaknak két körét fogja át. Az u. n. osztatlan család tagjai a szülők és gyermekek, vagy a

szülők halála után felnőtt, de egy kenyéren élő testvérek és esetleg további leszármazóik, házastársaik is, kik együtt élnek és közös házszonra gazdálkodnak. Azok pedig, akik már nem élnek egy háztartásban, de még számontartják a közös leszármazást és a valamikor fennállott birtokközösséget, az u. n. osztályos atyafiai. Akinek egy ősi birtok ügyeibe mindkét kötelék együttes fennállása címen beleszólása van, az a tulajdonos osztályos atyjafia. Atyjafia, mert vérségi kapcsolatban áll vele, és osztályos, mert ősei annak őseivel valamikor közösen birtokolták a jószágot és valamikor megosztottak benne. Az ősi vagyonnak először a családi osztatlanság tagjai kezén kell maradnia, s csak akkor jut a tágabb körre, ha a szűkebb kör tagjai már mind elhaltak. Végül az összes osztályosok kihalása esetén az urafogyott jószágot a kincstár foglalja el. Az adatok közelebbi megfigyelése rögtön világossá teszi előttünk, hogy a jogosultaknak ez a kettős köre megfelel a tipológiából már ismert nagycsaládnak és nemzetségnek, s mivel ilyen primér vérségi közösségek mesterséges alkotása nem képzelhető, az ősiség rendszere egyúttal a nyugati és egyházi hatásoknak ki nem tett magyar magánjogot is megtestesíti.

A nemesi osztatlan családban továbbélő nagycsalád minden tagja egyformán jogosult az ősi birtokban. A családfő, mint láttuk, nem rendelkezhetik vele korlátlanul, hanem csak a közösség összes felnőtt tagjainak beleegyezésével. Míg a kifejlett római jog és a mai rendszerek családja az individualizmus elvén alapul, a régi magyar osztatlan család a jogi kollektívizmus kifejezője. Erre vall, hogy a Hk. I. 43. címe szerint az osztatlan atyafiaknak az osztály megtörténte előtt mind a hasznot, mind a kárt egyenlően kell viselniük és elszenvedniök. De legjobban kifejezi ezt a gondolatot az atya és a fiú jogviszonya, mely gyökeresen más, mint a római vagy a modern vagyonzogban. Ők nem úgy állanak szemben egymással, mint tulajdonos és várományos, hanem mint társtulajdonosok, kik közül az egyiknek feladata a vagyonz kezelése, de nem tehet meg mindent a másik beleegyezése nélkül. Jellemző, hogy azok között az esetek között, amelyekben a fiú atyját osztályra kényszerítheti, első helyen áll az, amikor az atya jószágait pazarolja, nem szűkségből elidegeníti, vagy erre törekszik, vagy akár csak kellően meg nem műveli (Hk. I. 53). A kényszerű osztozás esetében az atyának még szerzeményeit is meg kell osztania fiával, mert „a természeti jog szerint” egymás részére szereznek!

Az atya és fiai között fennállott vagyonzközösség az atya halála után is fennmaradhatott, ha a testvérek közös háztartásban kívántak

élni. Ebben az osztatlan családban az összes férfi családtagok kollektív tulajdona érvényesül. A családfő szerepét a legidősebb fivér tölti be, de nem rendelkezhetik szabadon és az ifjabb testvérek kárára. Minden jogügyletnél ki kell kérnie az összes fivérek beleegyezését és a szerződésben kifejezetten biztosítani kell, hogy rendelkezését az egész osztatlan közösség nevében teszi. Ezt a kijelentést, amelyet egyébként a fiai nevében eljáró atyának is meg kellett tennie, a „teher vállalásának” nevezték.

A vagyonközösségnek ez a rendszere azonban nemcsak az osztatlan család tagjainak biztosított beleszólást a jöszág sorsába, hanem az említett osztályos atyafiaknak is. Megkérdésük nélkül nem lehetett érvényes rendelkezést tenni, illetve az eladás vagy az elzálogosítás előtt az ősi jöszágot sorra mindegyiküknek fel kellett ajánlani, hogy nem akarja-e a vételár ill. a zálogösszeg lefizetésével magához váltani? Ha ez a megkínálás elmaradt, az osztályosok az ügyletet megtámadhatták és a birtokot közbecsű áron, a forgalmi értékénél jóval alacsonyabb összegben magukhoz válthatták.<sup>1</sup>

A rokonság és birtokközösség révén összetartott nagycsalád létezésére engednek következtetést a jogi néprajz adatai is, melyek közül már Tagányi Károly, ennek az iránynak nagynevű úttörője, számos példát sorakoztatott fel. Ezeket az újabb gyűjtések alapján szaporíthatnók is. Tagányi így írta le e (ház)közösséget: „3—4—5 család, mely összesen 20—30—40—50 tagból is állhat, ugyanazon házban vagy ugyanazon telken épült több házban lakik és közös háztartást visz, közös gazdálkodást úz, a legöregebb, de még erre alkalmas, megválasztott férfi és nő kormányzata alatt...”<sup>2</sup> Ezekben a magyar nyelvterület különböző pontjain felfedezhető nagycsaládokban kétségtelenül a magyarság ősi közösségi formája él tovább.

<sup>1</sup> Az ősiség ismertetésének alapja a Hármaskönyv, különösen az I. könyv 40—63. címei. Kiváló összefoglalása s egyúttal a kettős rokonok egyetemes párhuzamainak kiemelése is Kadlec, Karel: Verbóczyovo Tripartitum (Prága 1902) c. munkája, különösen 156—159. Ugyancsak e párhuzamoknak felismerése jellemzi Magyar Géza szép jogászai munkáját: A rokonok törvényes öröklési rendje 1848 előtti jogunkban (Össze gyűjtött dolgozatai, Bp. 1942, II. 548—591).. Átmeneti tájékozás végett utalok előadásaim litografált jegyzetére is: Magyar jogtörténet (Kolozsvár, 1943), II. könyv.

<sup>2</sup> Tagányi, Jogszokások 44; Hóman, Munkái I. 146; Bónis György: Egyke és jogszokás a Garamvölgyén, Társadalomtudomány 1941, 288 sk., továbbá intézetem kalotaszegi gyűjtésének kéziratban levő adatai Nyárszó, Kalotaszentkirály, Zentelke községekből.

A jogi néprajz eredményei tanúskodnak a nemzetségek mély meggyökerezése mellett is. Településeiket a falu külső alakjáról, zegzugos utcáiról is fel lehet ismerni. A különböző vidékeken z u g, s z ö g, s z e r néven ismeretesek azok a falurészek, amelyekben egy n e m z e t vagy h a d lakik. Különösen a nemzetségi közösséget sokáig megőrző Székelyföld és a Kúnság településében feltűnők ezek a vonások. Itt is nyilvánvaló, hogy az összetartozás érzését semmiféle szervezés nem hozhatta létre, azt a feltevést pedig nemrégiben cáfolták meg, hogy az oklevelekben feltűnő g e n u s - o k a lovagi életfelfogás hatása alatt a XIII—XIV. században keletkeztek volna.<sup>3</sup>

Azonban nemcsak a jogtörténet és a jogi hagyománygyűjtés segítségével vont következtetések, hanem a r é g é s z e t i eredmények is a nagycsaládot és a nemzetséget állítják élénk, mint a honfoglaló magyarság ősi közösségi formáit. László Gyula nemrégiben mutatta ki a honfoglaláskori magyar temetők beható elemzésével, hogy a számunkra még megközelíthető legősibb magyar társadalom alapja a nagycsalád volt. Mind finnugor, mind törökfajú rokonainknál ez a közösségi típus élt és él részben ma is; család szavunknak óbolgár őse, a c e l j a d a délszláv nyelvekben a nagycsalád jelölésére használatos. Vinski szerint a belsőázsiai eredetű patriarchális nagycsalád az ural-altáji állattenyésztő pásztortörzsek sajátos családformája. Az analógiák és a régészeti leletek alapján László így jellemezte a régi magyar, atyajogú nagycsaládot: Férfiágon számított vérközösség, de egyben vagyonközösség is, melynek csak a termelési eszközök szabnak határt. Vezetője az atya, vagy a legidősebb fivér, korlátlan úr, de a vagyont önkényesen elidegenítenie, szétosztania nem szabad. Utóda vagy a legidősebb férfi, vagy a családtagok választottja; ez a kérdés meglehetősen rendezetlen; ha a közösség szétoszlik, a legkisebb fiú marad az atyai házban. A családfő hatalma csak előregedéséig tart, de addig korlátlan, s elsősorban a munka felosztásában nyilvánul meg. A nő rablás vagy vétel útján kerül a családba s ennek tulajdona lesz; férje halála után ennek bátyja vagy öccse veszi feleségül. A leány kiházásításakor hozományt adnak neki, ezt egy ideig az asszony tulajdonának tekintik. A családba került nők minden férfinak engedelmességgel tartoznak,

<sup>3</sup> Tagányi, Jogszokások 44—5; Szendrey Ákos: A magyar nemzetségi szervezet emlékei (Ethnographia—Népelet 1936, 269—80): garamvölgyi (Bori) és kalotaszegi gyűjtésem (Jákotelke, Zsobok) adatai. A lovagnemzetségek ellen Mályusz, Köznevelés 301 (3).

az étkezéskor is külön vannak, de a családayának fontosabb szerepe van a közösségben. A nagycsalád egy házban lakik, vagy ha több házban is, de egy háztartásban. A közös ős tisztelete is összefűzi, papja ősi soron a családfő. A nagycsalád belső rendjét szigorú rangsor irányítja, mely az étel elosztásában is megnyilatkozik: a közösség két szárnyra tagozódik, melyek közül a családfő jobboldala az előkelőbb, baloldala a kevésbé előkelő hely. A talán hetedizigien számontartott rokonság tagjai között tilos a házasságkötés; a rokonnak bosszút kell álljanak egymásért. Ez a utolsó két jegy azonban már a nemzetségre jellemző.<sup>4</sup>

Ugyancsak történeli adatok bizonyítják a nemzetség létezését is. Fennmaradt ennek régi magyar neve, a n e m, tőlünk kölcsönözte a szót a szomszéd románság is (n e a m). Okleveleink és elbeszélő forrásaink, különösen a XIII. században tele vannak a g e n u s és a d e g e n e r e kifejezésekkel. A nemhez tartozók lennének eredeti értelemben a nem-esek, bár újabban e nevet csak a XIII. század közepétől alkalmazzuk, hogy az ekkor bekövetkezett nagy társadalmi átalakulást, a nemesi rend kialakulását jelezzük velé. A nemzetségfő hatósága és bíraskodása, az egész közösség bosszúállási kötelessége, az idegenek befogadása ugyanúgy megvannak, mint az általános típus leírásánál mondtuk. A székelyek és kúnok nemzetségi szervezete még ágakat is tüntet föl, akárcsak egyik-másik középkori osztálylevelünk a magyar nemzetségnél. Tagányi kiemeli a nemzetségek vér- és jogközösségét és rámutat arra, hogy tagjai nemcsak anyagi, hanem jogi segítséget is nyújtanak egymásnak „eskütársak, fogott bírák, szomszédok, visszaváltás, elévülés (?), ellentmondás stb., stb. alakjában”. A nemzetségi szervezet lényeges alkotórésze a vérdíjrendszer is. Mindezek a jellemvonásai századokkal a honfoglalás után is fennmaradtak, s így nem indokolatlan az a feltevés, hogy a nemzetség már a török népelemmel való egyesülés előtt, a Volgamenti ősházában is ismeretes volt magyar-ugor őseinknél.<sup>5</sup>

<sup>4</sup> László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete (Budapest, 1944) 166—225, összefoglalva 174—5, 189, majd ismét 219 sk; Vinski, Zdenko: Die südslavische Grossfamilie in ihrer Beziehung zum asiatischen Grossraum (Zagreb 1938) 15, 94.

<sup>5</sup> Tagányi, Felelet 589—90; Hóman, Munkái I, 146—7, Murarik, Ősi-ség 25—8; ez utóbbinak Lászlóval közös hibája, hogy összevegyíti a nagycsaládot és a nemzetséget. Helyesen emeli azonban ki Waldapfel (Birtokjogunk 135), hogy a birtokközösség nem volt velejárója az ősi magyar nemzetségnek. — „Ág” a magyar oklevelekben pl. 1227-ből: ... Stephanum ... de genere Bogad—Radvan ob una parte, ab altera vero Mog filium Alexandri de eodem genere ab alia fronde... comparuisse, Wenzel VI. 444.

A vérségi közösségek e két típusa közül a nagycsalád lett az államalkotás alapjává. Erre a megállapításra vezetnek már az előző fejezetben megismert egyetemes ethnológiai jelenségek, s az a tény, hogy a nagycsalád az igazi intenzív, mindennapos közösségi cselekvés színhelye, míg a nemzetség egyenetlen, kihagyó tevékenységet folytat és az előbbinél sokkal lazább, így politikai szerepre kevésbé alkalmas. De hangsúlyozza ezt a tényt egyenesen a honfoglaló magyarságra nézve László Gyula is, kinek megállapításait a részletes kritika is alkalmasint helytállóknak fogja találni. Szerinte „a honfoglaló magyarok államának szerkezete pontosan olyan volt, mint a magyar nagycsalád szerkezete, egyszóval állam a tágult család volt. A családi élet mindennapját és a belső államvezetés munkáját ugyanolyan jellegű erők irányították”. Az Árpádház öröklési rendje is „ugyanaz, ami a nagycsalád rendje, mintahogyan az Árpádok uralkodásának jóformán minden vonása sem más, mint országintézéséssé tágult családrend... Amíg a magyar nagycsalád élt, addig el sem lehetett másként képzelni az uralkodást, mint korlátlan módon, a nagycsalád feje mintájára”.<sup>6</sup>

Ezt a régészeti-néprajzi eszközökkel kapott eredményt más oldalról erősítik meg a velük teljesen összhangzó középkori alkotmánytörténeti megállapítások, melyeket alább fogunk összegezni. Itt is azzal a fenntartással kell azonban élnünk, mint az előző fejezetben: hogy az állam a családból nem egyszerű bővülés vagy agglomeráció útján jön létre, hanem a vezető nagycsalád módfeletti kiterjedése és a többi közösségek dezorganizálása útján. Nálunk is a közös leszármazás hitével rendelkező, de alapjában politikai csoportosulások: a törzsek (ethnikai közösségek) kialakulása és ezeknek erőskezdő egybefogása, elrendezése eredményezi a magyarság néppé válását, majd a nomád pásztorkodásból a földművelésre való fokozatos átérés folytán szilárd állammá szerveződését.

A politikai szervezés során a nagycsaládok és nemzetségek nálunk is a törzs nagyobb egészébe olvadnak, amelyre ősi hadnevük is átszáll. Ez, mint tudjuk, nem vérségi, hanem ethnikai, tehát nem a közös leszármazáson, hanem ennek hitén, hatalmon és belátáson alapuló kötelék. A törzsfő neve nálunk hadnaggy, vagy (mint Konstantinos mondja) v a j d a. Amikor a vérrokonság hite a törzsbe tartozó nemzetségekben megerősödik, a hadnagyság is örökössé válik a vezető nemben. A magyarságnál a törzsekké alakulás a hódító törökfajú nép hatására és vezetésével ment végbe. Mikor népünk a IX.

<sup>6</sup> László id. m. 48, 198. A kiemelés tőlem származik.

században a Kaukázustól északra feltűnt, már régebben egy magasabb alakulat, a törzsszövetség keretében élt. De az évszázados együttélés ezt a közösséget is áthatotta a vérrokonság, a közös lezármazás tudatával. Ezt az bizonyítja, hogy a magyar népnév általánossá vált.<sup>7</sup>

A szerves fejlődés útján létrejött nagycsaládokat és nemzetségeket tehát éppen úgy a vérségi kötelék fűzi össze, mint a törzs és a törzsszövetség magasabb egységeit. A laza törzsszövetségnek szorosa fűzése, a vérszerződés is ennek a tényezőnek hallatlan erejét mutatja. Tagányi Károly széles összehasonlító anyaggal illusztrálta, hogy e „szerződés” a vértestvérségnek, a mesterséges rokonság létrehozásának esetei közé tartozik. Már ő rámutatott arra, hogy Anonymus helytelenül fogta föl a kötést, mint egyoldalú hűségesküt, mert minden történelmi és ethonológiai adat tanúsága szerint ilyen aktus csak a kölcsönösség alapján mehetett végbe; a vezérek csak szerződés alapján vetették alá magukat Almosnak, mint fogadott vértestvérnék. Ugyancsak Tagányi sorolta fel a vértestvérségnek a XVI. századból származó hazai adatait.<sup>8</sup> Nem szólva a szerződés pontjairól, melyeknek interpolált voltát a magyar tudomány már régen felismerte, s amelyek a társadalmi szerződésnek éppen olyan korai megtestesítői, mint a spanyolok legendás soprarbei fuerója,<sup>9</sup> a magyarság nemzetté alakulásának ez a korai emléke kétségtelenül töréneti tényt örökít meg számunkra. A társadalom és állam összefűzésére tehát hatékonyabb összetartó erőt nem tudtak elképzelni őseink, mint a vért.

Hogy a lezármazásnak, a vérben átszálló örökös karizmának végül a társadalom legmagasabb csúcsán is döntő befolyása volt, azt az Árpád-háznak újabban alaposan tisztázott vérségi joga tanúsítja. Mint Deér József kimutatta, az Árpádok trónöröklési jogának kérdéséhez nem lehet a keresztény középkor fogalmaival közeledni, ez csak a lovasnomád népek felfogása alapján érthető meg. A magyarságnak ebben az időben nem királya, hanem dinasztiaja volt; amikor Árpádot pajzsra emelték, vele együtt egész nemzetsége is uralkodásra rendeltetett. A regale semen tekintélye az egész magyar középkorban számos trónviszálynak és háborúnak lett okozója, mert minden Árpád-házi herceg — lovasnomád módra — trónképesnek érezte magát. Ez a gondolat magyarázza meg az ország né-

<sup>7</sup> Hóman Munkái I, 148—53.

<sup>8</sup> Jogszokások 69—71.

<sup>9</sup> Kern, Widerstands. 370, Hintze 132 (1).

pének annyira erős ragaszkodását is a királyi családhoz.<sup>10</sup> Tehát, amint a vérrokonság alkotja meg egyénekből a nagycsaládot, nemzetiséget, törzset, a vérontás és vérvás köti össze a törzsszövetséget, a vér emeli a nép egyik nemzetségét a többi fölé, ez teszi uralkodóvá társain.

A letelepedés lényeges változást eszközölt a vérségi és ethnikai közösségeken. A magyarság X. századi jogtörténetére úgyszólván nincs adatunk, de a rokon kúnok és székelység szervezetének átalakulásából sok mindenre következtethetünk. A XIII. század derekán beköltözött kúnok például a XIV. század második harmadában foglalták el állandó szállásaikat, s ekkor már nem a nemzetségfő vagy nemzetségbírák, hanem az u. n. szálláskapitányok vezetése alatt állottak. Az ingó vagyonnal szemben a megtelepült nép kezdte becsülni az ingatlant, a földet. Amelyik nemzetségfőnek sikerült a maga és neme számára megfelelő földbirtokot biztosítani, az az új szálláson továbbra is vezető szerepet vihetett; a többiek a „mezei kúnok” közé süllyedtek. Érdekes az is, hogy a szálláskapitányok nem a vérség, hanem a földbirtok alapján gyakorolták hatalmukat társaik fölött. A székelyek hivatalviselése, mely nemzetségi és ági külszín alatt voltaképpen a lófői birtok kézben tartásához fűződött, ugyancsak ilyen átalakulásról tanúskodik. Minden okunk megvan rá, hogy a letelepedő magyarság nemzetségfőinek hatalmát is ilyen új földesuraságnak képzeljük el és a XI—XIII. század földközösségének őseit a nagycsalád magyonközösségében találjuk meg.<sup>11</sup>

A kereszténység és királyság bevezetése azután újabb csapást mért a vérségi közösségekre. Mint látjuk, az Egyház törekvése általában a nemzetségi összetartás bomlasztására irányult, hogy a szabad rendelkezés bevezetésével az egyént és birtokát saját céljaira használhassa fel. Szent István híres rendelkezési cikkének (I. 6.) is ez az egyházi tendencia a mozgatója s a vérrokoni közösségek elleni élet csak az egyetemes háttérben tudjuk igazán értékelni. A királyság azonban nem bántotta a nemzetségeket, melyek gazdasági és társadalmi alakulatok voltak, míg a törzs politikai egység. A törzsszervezetnek és a törzsnek el kellett tennie, a nemzetség és nagycsalád azonban képes volt arra, hogy az új rendbe beleilleszkedjék. A XIV. században mutatkoznak rajtuk a bomlás tünetei, de a magánjog történetének tanúsága szerint csak századokkal később hanyatlanak

<sup>10</sup> Deér, Heidnisches 38 sk: Das Geblütsrecht des Árpádenhauses.

<sup>11</sup> Kring, Kunok 23 sk; Bónis, Székely jog 42 sk; Tagányi, Földközösség 236—7.

el, sőt a nép körében csökevényesen még ma is élnek.<sup>12</sup> Nem tűntek el a királyság bevezetése után sem, mert igazi közösségek voltak, melyek a társadalom talajába bocsátották gyökereiket: a politikai szereplést azonban, mely tőlük amúgy is idegen volt, el kellett hagyniok.

Az eddigiek eredményeként megállapíthatjuk, hogy a magyarság alapvető vérségi közösségei a nagycsalád és nemzetség voltak, amelyeknek életerejét a királyság új szervezete sem tudta megtörni. Továbbélésüknek, mint alább látni fogjuk, a hűbériség és rendiség történetére nézve is döntő fontossága volt. Az étnikai közösségek, mint a törzs és a törzsszövetség, ugyancsak megjelentek a Szent Istvánt megelőző évszázadokban, de összetörtek az uralkodóház állammá táguló nagycsaládjának pörölycsapásai alatt.

<sup>12</sup> Az I. 6. cikkre Murarik Antal: A szabad rendelkezési jog Szent István törvényeiben, Századok 1934, 498 sk. A királyság politikája: Hóman, Munkái I. 156, hasonlóan Holub, Századok 1933, 209 sk.

## 2. A királyi familia

Nemzedékünknek a Gondviselés kegyelméből alkalma nyílt arra, hogy annyi emberöltő után elsőnek ismerje meg az Árpádok királyi palotáját. Az első századok építészetének bája, eredetisége, stílushűsége minden szemlélőre elkerülhetetlenül mély benyomást gyakorol. De ki nem érzi, hogy ez az egész kis ékszeresdoboz mennyire nem kelti a királyi palota benyomását? Néhány szoba után némi csalódással tér vissza kiindulópontjára a barokk, a klasszicizmus vagy a neobarokk hatalmas méreteihez szokott látogató. Pedig csak korának fogalmait vetítette vissza a román stílus századaiba. Igen, ez a páratlan műkincs, ez a néhány szoba az Árpádok uralmának színhelye, s egyúttal a korai középkori magyar állam szimbóluma is. Mint látni fogjuk, ez az állam is kisméretű, primitív, de egyben az uralom megszervezésének olyan belső logikájával alkotott, mely már művészinak mondható.

A királyi hatalomnak a királyi palotával való összehasonlítását már az Intelmekben megtaláljuk, mely, hogy a stílus egyhangúságát elkerülje, a keresztény uralom kellékeit hol a királyi méltóság, hol a kormányzás, a korona, hol pedig a királyi palota részeinek nevezi. Így a hit után az Egyháznak a királyi palota második helyét juttatja. Ebből kiindulva mesteri módon jellemezte Bartoniek Emma a kor államelméletét: „Szent István áll a m a ... az ő királyi palotája ... A magyar egyház is behelyeztetik Szent István királyi palotájába: az ő magyar államába s ott a hit után a második helyet foglalja el. Az állam többi szervei a palotának egymásután következő helyeire kerülnek és a mellett a király családjának tagjaivá lesznek: az ispánok — patres et fratres. Tehát a későbbi domus regia Szent István palotájából, a későbbi királyi familia Szent István pateri- és fraterei-ből alakult ki. A ... magyar nép Szent István idejében még csak a házi rend és családi élet köznapi reális képeiben képes megérteni azt az intézményt, melyet majd egyszer áll a m n a k fog nevezni.”<sup>13</sup>

<sup>13</sup> Királyválasztás 396. A második kiemelés tőlem van.

A magyar alkotmányfejlődés kezdetén ott áll tehát az a közösség, amelyet későbbi kifejezéssel királyi családnak nevezhetünk.<sup>14</sup> Ez nem foglalja magában a magyar államterület minden egyes lakóját, sőt kezdetben talán ezek kisebbik részére terjed ki. Nem is öleli fel az államélet mindenegyes vonatkozását, mert a királyeszmény közhatalmi elemei nálunk is nagy hatást gyakoroltak, s nem egy kérdésben egyedüli érvennyel rendelkeztek.<sup>15</sup> Csak arról van szó, hogy a közfeladatok megoldásánál a királynak mindig olyan közegek állanak rendelkezésére, kik vele személyes kapcsolatban vannak. A közhatalom gyakorlásában való részesedés előfeltétele, hogy valaki a király személyes hívei közé álljon. Ez nem jelent forradalmi változtatást az eddigi állapottal szemben, sőt egyenesen a primér vérségi közösség: a nagycsalád kiterjesztése. Mint a római familia s nem egy ország hasonló társadalomképlete, a szentistváni királyi ház is magában foglalta az úr családtagjait, egyházi és világi kíséreit, vitézeit és szolgálait. Megírták már, hogy a pogánykorban nem volt ismeretlen idegen emberek befogadása a nagycsalád kötelékébe: miért tűnt volna el az intézmény most, mikor a letelepedés a szabadok szolgálatát különösen szükségessé tette?<sup>16</sup>

A familia regia tehát, mellyel egy értelemben a domus regia kifejezést is használhatnók,<sup>17</sup> tágabb a királyi kíséretnél. Beletartozik mindenki, aki a királytól vérségi kapcsolat, igazgatási ténykedés, harcos szolgálat alapján függ, vagy egyszerűen mint félig dolog az ő hatalmában van. A királyi familia a későbbi hűbéri és rendi irányú fejlődés kiindulópontja. Állításunk igazságát a király-

<sup>14</sup> Szeffü, Serviensek 14—9. A nevet többször használja Váczy, Epoche 41—2 is, ugyancsak a királytól közvetlenül függő elemeket értve rajta, nagyúrtól—szolgáig: Serviensek 270—80. Felfogását, mely az itt változtól némileg eltér, a következő fejezetben, a serviens-kérdésnél fogjuk tüzete-  
sebben megvizsgálni. — Nagyon helyesen írja már 1929-ben Eckhart Ferenc a nádorról és az országbíróról: „Innen und dem König stehen in domo regia die Mitglieder der königlichen familia (milites, ministri, später familiares) sehr verschiedenen Ranges und Standes zur Seite, die nur persönlich dem König verbunden sind, nicht für ein Gut oder Lehen, sondern um den Schutz des Königs zu genießen, Verwaltungs- und Kriegsdienste leisten.” U. Jb. 1929. 427. Hasonlóan Deér József: „Az egész rendszer alapja a királyi udvar (domus regia), melynek háznépével, „családjával” (familia regia) úgy kormányozza a király az országot, mintha az magántulajdona volna.” Magyarság 102.

<sup>15</sup> Különösen büntetőjogunkban, ld. Bónis. Szent István 31—2, de a vármegyék és a liberek vonatkozásában is.

<sup>16</sup> Domanovszky, Formation 32—3.

<sup>17</sup> Ez a XII. század servienssé-emelő okleveleinek kifejezése, ld. Váczy, Serviensek 252 sk.

ság szervezetének, működésének és szimbolumainak közelebbi megvizsgálása fogja bizonyítani. Vegyük tehát sorra mindenek előtt, kik voltak az állam cselekvő tényezői ebben az időben és nézzük meg: személyes kapcsolatban voltak-e az uralkodóval, vagy sem? S a közhatalom gyakorlásában való részvételük vajjon e viszony következménye volt-e?

Az Intelmek szerzője a királyi méltóságban a hitnek juttatja az első és az Egyháznak a második helyet, míg a hit és az Egyház képviselői: a főpapok a harmadikat foglalják el. Ha az *ordo pontificum* már Szent István államában is valóban rend, ha egyházi szolgálatában a királytól független és csak saját testületi joga (a kánonjog) parancsainak engedelmeskedik, vagy esetleg a kereszténység látható fejtől függ, állításunk e pontban tévesnek bizonyul. De nem ez a helyzet. Már régebbi íróink észrevették, hogy Szent István az alapítás jogán a maga hatósága alatt állóknak tekintette az összes püspökségeket, a királyi alapítású apátságokkal és prépostságokkal egyetemben, tehát hogy nálunk is a saját egyház gondolata érvényesült. Azt is megfigyelték, hogy a szent király utódai is ennek az elvnek szellemében gyakorolták az egyház kormányzat jogosítványait.<sup>18</sup> Kézai alkalmasint régi hagyományok alapján beszámol arról, hogy Aba Sámuelet, Pétert, I. Endrét, I. Bélát, I. Gézát a saját monostoraikban temették el; a *monasterium proprium* kifejezést felváltva használja a saját alapításra való utalással.<sup>19</sup>

A saját egyház elterjedésének általános elismerését nehezítette, hogy Stutz kutatásainak alapján az intézmény germán jellegét bizonyosnak vették, s így vonakodtak attól, hogy magyar érvényesülésében a germán minták követését lássák.<sup>20</sup> De azóta Dopsch meggyőző bizonyításából megtanultuk, hogy az intézmény sem hitvalláshoz (arianizmus), sem nemzetiséghez kötve nincsen, s a görögök-nél, rómaiaknál, germánoknál, mindenütt előfordul, ahol a földes-

<sup>18</sup> Ploskál—Tempis 26 sk, 33 sk.

<sup>19</sup> Abáról: *sepelietur tandem corpus eius in proprio monasterio...* SRH. I. 177. Péter ... *Quinqueecclesiis subterratur, quam fundasse perhibetur*, 178. Endre ... *in Tyhon monasterio proprio cum David suo filio sepelitur*, 180. Béla ... *in suoque monasterio dictus Scaugzard sepelitur*, uo. Géza ... *Waciae, quam fundasse dicitur, tumulatur*, 182. — Hasonlóan ír róluk a Váradi krónika, valamint Szent Istvánról, Szent Lászlóról és Endréről is, SRH. I. 203, 207—9, 212.

<sup>20</sup> Ploskál—Tempis 29.

uraság kialakult és a közhatalommal szemben önállósult.<sup>21</sup> A magyar sajtóegyházat tehát egyszerűen a király legfőbb földesuraságából kell származtatnunk.

A királyi hatalomnak az Egyházzal szemben elfoglalt helyzetét azonban a modern történeti kutatás nemcsak a sajtóegyház gondolatából, hanem a keresztény királyeszményből is származtatja. Ez az eszmény, melyet az utóbbi években alaposan megismertünk, a *defensor christianitatis* és a *rector populi christiani* hivatását ruházza az uralkodóra. Az igazságos és kegyes király részese a papi hivatásnak, ennél fogva olyan ügyekbe is beleszólhat, melyeket világinak érintenie se volna szabad. Hogy ez az ideál nálunk is otthonos volt, azt nemcsak az Intelmek, hanem Szent István és utódainak kormányzati gyakorlata is bizonyítja. Ezért kell elvetnünk a gregoriánus történetírásnak (Hartvik) azt a tételét, hogy az első magyar király apostoli legátusként rendelkezett egyháza szervezésének ügyeiben.<sup>22</sup> A keresztény egyház védőjével szemben a főpapok és monostorainak főnökei erkölcsi jellegű, személyes viszonyba kerültek, mely nyilvános ténykedésük minden mozzanatára kiterjedt.<sup>23</sup>

Nem haszontalan tehát a király egyházkormányzati jogosítványait röviden áttekinteni. Már régebbi kutatóink is az egyházszervezést, az egyházmegyék meghatározását és felosztását tekintették

<sup>21</sup> Dopsch II. 230—45, különösen az id. utolsó lapon: „Ich glaube vielmehr, das es (das Eigenkirchenwesen) nicht nur konfessionell, sondern auch national indifferent gewesen ist, da es bei den Griechen ebenso vorkommt, wie bei den Römern und Germanen, das heisst überall dort, wo die Grundherrschaft sich ausgebildet und mit Feudalisierung der öffentlichen Gewalt eine selbständige Stellung diesen gegenüber gewonnen hatte.” — Hasonló a modern egyházjog álláspontja is, ld. Móra Mihály: Megjegyzések az egyházi jog két kérdéséhez, kny. Jog 1938, 15—6.

<sup>22</sup> A keresztény királyeszményről bőven Deér. Heidnisches 15 sk., Magyarország 79 sk, Váczy, Epoche 50 sk, 64 sk; az egyház fölötti hatalomról Deér, Heidnisches 28—30, Váczy, Epoche 53—4; a pápai legáció ellen már Ploskál—Tempis 29, bőven Váczy, Epoche 92 sk. Míg Váczy az Eigenkirche és a királyeszmény párhuzamos hatását vallja, Deér csak az utóbbit fogadja el. Ld. a köv. jz. A király és az egyház szoros kapcsolataira ld. még Kárpáthy—Kravjánszky Mór: A magyar király és királyné esztergomi kanonoksága. Theologia 1937, 53—61.

<sup>23</sup> Deér, Heidnisches 30: míg a karoling birodalomban püspök és apát vazallusok, „ist in Ungarn im 11. Jahrhundert die Abhängigkeit des Klerus vom König nicht institutionellen sondern persönlichen, und moralischen Charakters, dessen einzige Grundlage die Anerkennung der Rolle des Herrschers als *defensor christianitatis* ist.” Az első kiemelés tölem való. — A király egyházkormányzati jogkörét plasztikusan mutatja be Mályusz, Karizm. 164—5.

ezek között elsőnek;<sup>24</sup> ehhez csak annyit kell hozzátennünk, hogy ez a szervezés a XI. századi keresztény uralkodó jogai közé tartozott és nem alapult semmiféle pápai legáción. A szentistváni államrendben nem érvényesül a tiszta kánoni választás sem, hanem királyi jelölés vagy megerősítés korlátozza, vagy egyszerűen kinevezés pótolja.<sup>25</sup> Az így megválasztott vagy kinevezett püspököt, apátot vagy prépostot azután maga a király iktatja be méltóságába, tehát a világi investitúrát gyakorolja.<sup>26</sup> De még ezután sem szabadul fel a főpap az uralkodó felügyelete alól: tetszése szerint áthelyezheti, sőt le is teheti őt, akárcsak a comest! A kinevezés, áthelyezés és letétel jogainak gyakorlását legékezebben királyaink lemondó aktusai bizonyítják. Kálmán 1106-ban, mint ismeretes, lemond az őseitől gyakorolt investitúráról és megígéri, hogy a jövőben a választásoknál elkerüli a „kevésbé kánoni” eljárást; II. Géza a püspökök áthelyezését és letételét szünteti meg, III. István pedig az ígéretet megerősítve a királyi apátok és prépostok állását is biztosítja, lemondva a régi szokás követéséről.<sup>27</sup> Ezeknek az aktusoknak politikai jelentőségére még visszatérünk.

A letétel kérdése átvezet bennünket a *privilegium fori* vizsgálatához. Nem biztosította-e a királyság már kezdettől fogva a klérusnak azt a jogát, hogy legalább bűncselekményei tekintetében egyházi fórum elé tartozzék? Az Intelmek 3. fejezete kétségtelenül erre vall, mikor nyomatékkal hangsúlyozza az elvet: *Nolite tangere christos meos!* A gyakorlati eljárást az Evangéliumnak megfelelően úgy állapítja meg, hogy a király háromszor-négy-szer dorgálja meg a kötelességéről megfélemedező egyházi férfit s

<sup>24</sup> Fraknoi és Korácsonyi nyomán Ploskál—Tempis 30.

<sup>25</sup> Váczy, Epoche 59—60. — A kérdést teljes apparátussal ismerteti Baianyi György: Szent István, mint a magyar keresztény egyház megalapítója és szervezője, Szent István Emlékkönyv (Budapest, 1938) I. 334—9.

<sup>26</sup> Ploskál—Tempis 34.

<sup>27</sup> 1106: ... unde et investitarum episocporum hactenus a maioribus habitam et si quem (?) in electione huiusmodi minus canonice retroactum est, de cetero deo volente cavebimus. Marczali 115. — 1171: Constitutio nem super depositione et transmutatione episcoporum, quod in suis posteris (II. Géza) domino Alexandro pape et suis successoribus noscitur concessisse: videlicet, quod absque auctoritate et consilio eius et successorum suorum depositionem seu translationem episcoporum non faceret vel fieri permitteret, confirmamus... Uo. 123. Később hozzáteszi, hogy a király prépostokat és apátokat sem tesz le valómsuk, vagy kánoni ítélet nélkül. A dátum: Reg. 118. sz. — Petruich Antal a guastallai zsinaton történt lemondást kétségbe vonva, II. Istvánnak tulajdonítja az aktust (Theologia 1943). A régi felfogást megvédi Deér József, Századok 1944, 288.

ha ez sikertelen volna, jelentse föl az Egyháznak. A Decretum nehezen érthető 3—4. fejezetének is az a veleje, hogy az egyháziakat tilos nyilvános vizsgálat alá vetni, tehát világi bíróság elé hurcolni. Szent László III. decretumának 25. fejezete is kiveszi a papokat és egyházi személyeket a királybíró hatósága alól. A többi törvénycikkek összevetéséből az derül ki, hogy nincs olyan klérikus, akit már a XI. században ne egyházi bíróság ítélne meg; ez az általános privilégium csak egy pontban szenved megszorítást, éppen a legfontosabban. Az érsekek és püspökök fölött ugyanis Szent László I. 4. cikke szerint a király és a püspöki kar ítélnek, sőt a király törvényét megsértő püspök a király akarata szerint bűnhődik (László II. 15.). Az egyházi rend tehát már kezdettől fogva élvezi az illetékességi kiváltságot, de a bírósági hierarchia élén — az uralkodó áll!<sup>28</sup>

Ha meggondoljuk, hogy a középkorban a függő vagy független helyzet között a bíraskodás, a bíró ítélete tett különbséget, s „mindenkinek az volt a bírója, akinek hatalma alá adatott”,<sup>29</sup> akkor teljes jelentőségében értékeljük azt a szabályt, mely az Egyház legmagasabb méltóságai fölé, ha *iudicium parium* formájában is, a királyt rendelte bíróul! Hozzájárult a függő viszony létesítéséhez az is, hogy a XI. században a papságnak megvoit ugyan hagyományos kánoni jogrendszere, de ennek sem hivatalos gyűjteménye, sem a fejlesztésére hivatott szabályszerű pápai jogalkatás nem létezett. Az egyházi törvényhozók, a zsinatok pedig kezdetben nálunk is, mint a frank birodalomban, egybeolvadtak a világi törvényhozást előkészítő tanáccsal. Helyesen mutattak már többen is rá, hogy Kálmánig a decretumok minden megkülönböztetés nélkül szabályozzák az egyházi és a világi élet kérdéseit, s a jogalkotásban közreműködő testület is vegyesen egyháziakból és világiakból áll. Ennek pedig irányítója, vagy legalább is „elnöke” ismét a király.<sup>30</sup>

Minden vonatkozásban el kell tehát ismernünk, hogy a magyar egyház főpapjai (érsekek, püspökök, kir. apátok és prépostok) sze-

<sup>28</sup> Az egyházi bíraskodás kérdéscsoportját a jövőben a maga egészében feldolgozni kívánjuk, s ezért nem térünk ki itt a részletezésre, sem Váczy (Epoche 60), Deér (Heidnische 29) és Guoth (Századok 1943, 17 sk.) sokszor eltérő felfogására, Váczy helyes konkluzióját mégis meg kell említenünk: „So galt der König der Geistlichkeit als oberste kirchliche und weltliche Gerichtsinstanz.” Uo.

<sup>29</sup> Tagányi, Válasz 524, id. Holub, Századok 1938, 211.

<sup>30</sup> Váczy, Epoche 54 sk, az „elnök” szóra ld. Szent László I. decretumának bevezetését: „... presidente christianissimo Hungarorum rege Ladislao... Hogy ez a király törvényhozái szerepét nem csorbítja, ld. Bónis, Szent István 13 és (1).

mélyes függő viszonyban állottak a királlyal. De még egy problémát tisztáznunk kell: ez az egyházi vagyon kérdése. A középkorban ugyanis a vagyon határozta meg a személy jogállását is, másszóval aki javaival szabadon rendelkezett, az személyére nézve is függetlennek tekinthette magát.<sup>31</sup> Az egyházi vagyon körül századunk elején folyt vitában kellőképen tisztázták, hogy uralkodóink az egyházaknak teljesen átadták bőkezű juttatásaikat, nem egyszer in perpetuam elemosynam, mint Werbőczy is mondja (I. 84.). Az örökérvényűség záradéka, az átokformula magukban is bizonyítják, hogy nálunk az egyházi javakat nem hűbérbe, hanem az adományos egyház örök tulajdonába juttatták.<sup>32</sup> Újabban azonban Váczy Péter meggyőző érvekkel bizonyította be, hogy királyaink nem adták ki kezükből teljesen az Egyháznak adományozott birtokokat, hanem a maguk szervei útján továbbra is irányították kezelésüket. Az egyházi vagyon visszavétele is előfordult, az időközi jövedelmeknek világi képviselők útján való lefözlése (ius spolii) pedig a magyar királyság állandó gyakorlatává lett.<sup>33</sup> A főpapok tehát nemcsak személyükre, hanem javadalmaikra nézve is kapcsolatban maradtak az uralkodóval, míg III. István oklevelében a helyzet megváltozását ki nem vívták.

A királyi palotában a főpapok után a principes és a milites foglalnak helyet. Ők a király környezetében élő harcosok, akiket általában a királyi kíséret névvel szoktak illetni. A kíséret, mint már mondtuk, általános jelenség az államok kezdeti korában; tagjait csak személyes kapcsolat fűzi a karizmatikus uralkodóhoz, hűséggel és szolgálattal tartoznak neki, s ennek fejében ő megélhetésüket biztosítja, akár zsold, és ellátás, akár földadomány formájában. A harcos kíséret legelőkelőbb tagjait comes-eknek nevezték, valószínűleg nem a viselt várispánság után, hanem a kíséret-hez tartozás eredeti értelmében.<sup>34</sup> Az előkelő réteg összetételét Szent István törvényeiben is megfigyelhetjük: vannak születésre és méltó-

<sup>31</sup> Ennek a gondolatnak bővebb kifejtését ld. alább.

<sup>32</sup> Tóth Tihamr: A magyarországi katolikus egyház joga vagyonához és a szekularizáció (Eger 1914), kül. 89 sk; Deér, Heidnisches 30.

<sup>33</sup> Epoche 50 sk. — Figyelemreméltó Kosutány Ignác álláspontja: „A Szent István idejebeli egyházi vagyon... nem szűnik meg a nemzethez, illetve a király hatalmi köreiből tartozni, éppúgy, miint a várbirtok, vagy a tiszti birtokok, melyekről Szent István törvényei rendelkeznek.” Az egyházi vagyon tulajdonjogának alanyáról általában és különösen Magyarországon. Budapest 1897, 46.

<sup>34</sup> Mályusz, Patrim. 46, Karizm. 160, 162.

ságra kiemelkedő emberek, maiores natu et dignitate (I. 21.). Ahogyan a középkori államokban szinte törvényszerűen bekövetkezett, nálunk is egybeolvadt tehát a régi születési főnemesség a király tisztviselőiből, kíséretéből alakult új főúri réteggel.<sup>35</sup> Azonban éppen első törvényeink és okleveleink tanúsítják, hogy ez a réteg még elég bizonytalan, a használt elnevezések is ingadoznak. Szent Istvánnál az előkelők comites, maiores, divites, László és Kálmán idejében principes, optimates, primates, maiores, proceres. László alatt jelenik meg a nobiles kifejezés azoknak a jelzésére, kik az első király idejében még csak divites voltak; ez a név azután egyértelművé válik a többi, főméltóságot jelölő szóval.<sup>36</sup>

Nem szorul tehát különösebb bizonyításra, hogy a király előkelő híveinek nem lehetett más bírójuk, mint az uralkodó,<sup>37</sup> nem élhettek más, mint az ő törvényeiből származó jogrend szerint, nem várhatták anyagi megerősödésüket sem mástól, mint az ő adományaitól. A főpapok így sokkal előnyösebb helyzetben voltak, mint ők, később sokkal könnyebben is szakadhattak ki a familia kötelékéből. Kétségtelen az is, hogy a király kíséretébe való felvételre nem jogosított a vérségi közösségekben elfoglalt bármely előkelő állás, a hatalmi pozíciókat pedig: az udvar ispánságát és bíróságát, a határispánságokat, vármegyék és uradalmak vezetését csak a királyhoz tartozás biztosította. A vezetőréteg személyes viszonyát élesen világítja meg Váczynek egy találó megfigyelése: a királyi kiváltságlevelek tanúi között felsorolt comeseknél nem szerepel a vármegye megjelölése; a működési terület és a comes kapcsolata tehát gyengébb volt, mint az, amely őt a királyi udvarhoz fűzte.<sup>38</sup>

A királyi familia főpapi és főnemesei rétege kizárólag a curiában található meg. A többi rétegek: káplánok, vitézek, vendégek és szolgák azonban szerephez jutnak nemcsak a király, hanem az egyházi és világi nagyurak familiájában is, sőt a megyeszervezetben állandó hivatást töltenek be. Nézzük ezeket sorra. A királynak nemcsak a püspökségek és apátságok javadalmasai, hanem az alsó papság egy rétege is familiájához tartozik. Amint a comites és milites soraiban két vitézi csoport áll rendelkezésére, ugyan-

<sup>35</sup> Váczy, Szent István 39.

<sup>36</sup> Szilágyi, Anonymus 11—14, 21.

<sup>37</sup> A comesek mentesek a királybíró alól (László III. 25.), mert méltóságuknál fogva a király bírói széke elé tartoznak: Váczy, Szent István 56.

<sup>38</sup> Epoche 40.

úgy vannak magasabb és alacsonyabb egyházi funkcionáriusai. Az utóbbiakat a király káplánjainak nevezik.<sup>39</sup> S ezt a viszonyt az ország nagyurai is utánozzák, vannak káplánjai a hercegnek, a püspöknek és a comesnek, sőt másoknak is.<sup>40</sup> Szent László az országba érkező klérikusokról arra az esetre nézve rendelkezik, ha valame-lyik püspökhöz, vagy ispánhoz csatlakoznak.<sup>41</sup> Ezekből a törvény-cikkekből nemcsak arra lehet következtetni, hogy az ország nagy-urainak éppen úgy voltak papjaik, mint a királynak, s ennél fogva a saját egyház elve személyi kihatással is rendelkezett,<sup>42</sup> hanem a püspök és papjai között fennálló, a későbbitől eltérő személyes vi-szonyra is. A külön birtokkal rendelkező, a püspökkel pereskedő káptalanok csak a korszak végén jelennek meg; a XI—XII. század-ban a püspök székhelyén élő papok főpásztorukkal éppen úgy kö-zösségben éltek, mint az úr házában ellátott familia-tagok a korai hűbériség idején, Nyugaton. Az első keresztény századokban a püs-pök a szerzetesség módjára szervezte meg papjait, akik egy házban laktak és közösen étkeztek. „A káptalan viszonya a püspökhöz olyan volt, mint a szerzetesek konventjéé az apáthoz.” Amikor a kanonokok megcsappant jövedelmükből nem tudtak megélni, elhagy-ták az egyházat és más szolgálatába szegődtek, mint a veszprémi káptalan tagjai 1220 táján.<sup>43</sup> A saját egyház elve csak azokat hagy-hatta meg a püspök közvetlen rendelkezése alatt, akik az ő familiá-jához tartoztak, s ezek is elszegődhettek máshoz, ha a szükség úgy kívánta. Személyes függőségre és nem a ma szokásos területi egy-házi beosztásra utal az a tény is, hogy az esperesi kerületek nem jelennek meg nálunk a kereszténység befogadásával egyidőben; a Gellért-legenda bizonytalan esperesein kívül<sup>44</sup> László törvényeiben egyszer van csak szó archipresbiter-ről, az archidia-conus későbbi műszava csak Kálmán decretumában tűnik fel,

<sup>39</sup> Váczy, Szent István 46—7. — A király a XIII. században már fa-miliárisainak nevezi a tőle függő papokat: prépostot, kanonokot, káplánt. Szekfü, Serviensek 17.

<sup>40</sup> Kálmán I. 5, 9.

<sup>41</sup> László I. 18.

<sup>42</sup> Kollányi Ferenc: A magán kegyúri jog hazánkban a középkorban. Budapest 1906, 12—4.

<sup>43</sup> Békefi Remig: A magyarországi káptalanok megalakulása és Szent Chrodegang regulája, Budapest 1901, (A Szt. István Társ. tud. és irod. osztályának felolv. üléséből. 40. sz.), 24—5 (az idézet), 28—9, 33.

<sup>44</sup> 12. c. (id. uo. 40.)

névszerint pedig csak 1135-ben, külföldön találkozunk magyar esperessel.<sup>45</sup>

A milesek a comesek és a köznép között foglalnak helyet. Szent István törvényeiben egy sorba kerülnek a jómódú emberekkel, a közrendűeket viszont felváltva emlegetik a szegényekkel. A milesben nem szabad csupán harcost látnunk: a militia nálunk is, mint a frank birodalomban, a szolgálattévők csoportját jelenti (ministerium).<sup>46</sup> Ezért kerül a társadalmi osztályok sorrendjében Szent Lászlónál és Kálmánnál minister, ministerialis a miles helyére. A milesek helyzete, társadalmi állása attól függött, hogy ki volt az uruk; ha az úr a király, egyház vagy megyésispán, nagyobb a tekintélyük. Mint a nyugati szolgálattévők, a magyar milesek sem földbirtokot kaptak, hanem ruhát, ellátást, ajándékot, ill. pénzt. Szent István híres, sokat vitatott törvéncikke: „Volumus, ut unusquisque senior suum habeat militem” (I. 23.), valamint decretumának 25. fejezete is, mely a miles szökéséről szól, a szolgálattévő rétegnek úri hatalom alá tartozását bizonyítja.<sup>47</sup>

A mileseknek a társadalomban való elhelyezkedésében a királyi udvar mintája volt irányadó. Amint az udvari milesek katonai parancsnoka és egyben bírója is a nádorispán volt, vagyis a palota comese, úgy kormányozta a megyei mileseket: a várjobbágyokat a megyésispán.<sup>48</sup> A comesek saját vitézei és a kormányzásuk alatt álló megyék várjobbágyainak viszonyát nem ismerjük, feltehető azonban, hogy az utóbbiak állandóan a vár kötelékében maradtak, míg a ma-

<sup>45</sup> Az esperesség késői megjelenésére ld. Ereky nyomán Holub, Vármegyék 76 (1). A törvényekben archipresbíter: László I. 4, Kálmán I. 6.; archidiaconus Kálmán I. 50, 58—61, I. eszt. zsinat 48, 50, 60. Az 1135-i adat: Petronilla asszony magyar szállóházat létesít Jeruzsálemben; a tanúk között egy Symeon Ungaricus archidiaconus szerepel. Persze nem is biztos, hogy hazájában viselte tisztét! Wenzel I. 53. Dalmáciában már a XI. század oklevelei tudnak archidiaconusról, pl. 1091, Wenzel XI. 30.

<sup>46</sup> Dopsch II. 163.

<sup>47</sup> A milesek kérdésében ma is a legjobb vezető Tagányi Károly, Felelet 548—52, és Vázlatok a régibb Árpádkor társadalomtörténetéből, Társadalomtudomány 2, 1922, 222—7, ki a hűbéres jelieget nagyon hangsúlyozza. Továbbá ld. Mályusz, Karizm. 161. Régebbi kutatásait kibővítve újabban Váczy Péter foglalkozott behatóan a miles-kérdéssel (Hűbériség 387 sk, Szent István 41—4). Eredményeit felhasználtuk, de a kétféle (földesúri kötöttségben álló és szabadabb) miles-réteg feltételezésében nem követhetjük. Szent Istvánnak két összefüggő rendelkezéséből pl. (I. 23, 25) nem lehet egyszer kötöttségre, másszor szabadságra következtetni!

<sup>48</sup> Váczy, Szent István 52—3.

gánmilesek urukkal jöttek és mentek.<sup>49</sup> Itt csak egy vonatkozást szeretnénk kiemelni az amúgyis ismert anyagból: Szent István II. decretumának azt a rendelkezését, amely ma a 16. fejezet végén áll, de a 17. végére való. A király és az ország ellen összeesküvőnek nincs menedékhely a templomban. Ehhez csatlakozik az elcsúszott mondat: „Item si servus seniore, si miles suum comitem interfe- cerit.”<sup>50</sup> A miles tehát nemcsak egy vonatkozásban szerepel a szol- gával, (ezt másutt is megfigyelhetjük)<sup>51</sup> hanem tettének beszámí- tása is egy súlyú a legnagyobb bűncselekménnyel: a király elleni felkeléssel, a gazda megölésével.

A vitézek függő helyzete nem jelentett azonban szolgaságot. Nemcsak a törvények rendelkezéseiből következik ez, melyek a mi- lesek alatt még egy, ugyancsak szabad réteget különböztetnek meg (liberek), hanem abból is, hogy az állandóan megtelepedett szolgál- lattévők, a várjobbágyok, szabad birtokjoggal kaptak földet. A mi- les visszakövetelésének lehetősége még nem bizonyítja szolgaságát, hiszen még a XV. század törvényei is megengedték a nemes szolgák keresését.<sup>52</sup> A vitézek rétegében tehát az Árpád-kori társadalom leg- jellemzőbb elemét szemlélhetjük: a függő helyzetben lévő szabadok- kat. Ez a megjelölés, melynek ellentétei a független szabadok (ös- foglalók) és a függő nemszabadok (szolgák), sokkal alkalmasabb- nak tűnik fel az akkori viszonyok jellemzésére, mint az anakronisz- tikus „közjogilag szabadok” és „magánjogilag szabadok” kifejezése (Timon).

Akárcsak a milesek, királyi, egyházi és magánszolgálatban ál- lottak a gyérszámú jövevények, h o s p e s e k is. A hatalmas királyi patrimonium egyenesen kínálkozott az idegenek letelepedésére, s így az érkezők nagyrésze a királyi família tagjai közé került. De már kezdettől fogva megvolt a lehetőség arra, hogy mások is hospeseket tartsanak, mint azt Szent István I. 24. cikke tanúsítja.<sup>53</sup> Decretu-

<sup>49</sup> Uo. 43: „Miután a comések első sorban megyék és uradalmak élén állottak, mileseiknek nagy részét szintén várjobbágyoknak kell tekinten- nünk.” Uo. 46: „A mileseknek egy jelentős hányadát lekötötték a várís- pánságok és a határmegyék, s csak elenyésző csekély töredéke alkotja a király állandó kíséretét.”

<sup>50</sup> Az elcsúszásról Zádovszky Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai, Bp. 1904, 146; Holub, Vármegyék 93.

<sup>51</sup> Váczy, Szent István 42.

<sup>52</sup> A várjobbágyjogról Tagányi Felelet 583, a milesek szabadságáról uo. 550 sk. és Vázlatok 226—7.

<sup>53</sup> Szabó, Magyarország 56.

mában egy összefüggő rész foglalkozik a szolgálatban álló elemek helyt maradásának biztosításával: a szolgálak tanúságáról (I. 20.) a más szolgáljának felszabadítása jut a szöveg fogalmazójának eszébe (21.), majd ennek fordított esete, a szolgaságba hajtás után a milesek (23.) és a hospesek (24.) urukhoz kötése, melyet másokkal szemben is védelmébe vesz (25.). Ez az összefüggés azt bizonyítja, hogy a vendégeknek adott intés: ne hagyják el az ígéret szerint őket ellátó házigazdát, voltaképpen a jövevény és befogadója közötti személyes kapcsolat hangsúlyozása. E törvényünkkel már régebben kapcsolatba hozták Szent László I. 18. fejezetét, mely a jövevény klérikuszt marasztalja püspökénél vagy ispánjánál.<sup>54</sup>

A királytól közvetlenül vagy közvetve függő társadalmi csoportokon kívül állanak a honfoglalók utódai, a szállásbirtokosok. Ezekről a régebbi elmélet úgy tartotta, hogy teljesen függetlenek voltak a királyi vármegyétől és csak ősi szokásjoguk szerint éltek, nemzetségi bírának felügyelete alatt; az újabb kutatás viszont a vármegyéket az ország politikai felosztásának fogta fel, mely a szállásbirtokosokra is kiterjedt.<sup>55</sup> Magunk úgy véljük, hogy a királyság ilyen kezdeti korában politikai felosztásról nem beszélhetünk; a kérdést inkább személyi oldalról kell megközelítenünk. A királyi vármegye a király egy vár körül csoportosított embereinek, (vitézeinek, hospeseinek, szolgálainak) királyi tisztviselő alá rendelt közössége. Mályusz Elemér szerint a megyében is hat az uralkodó karizmája, természetfölötti ereje.<sup>56</sup> A várhoz tartozó elemek, tehát a függő szabadok és szolgálak, mint a familiának a vidéken elhelyezett csoportja, az ispán hatalma alatt állanak, s őt urukként tisztelik. A független szabadok (liberek) csak olyan vonatkozásokban kerülnek kapcsolatba az ispánnal, melyeket a királyi familia magánhatalmi szervezete nem képes felölelni, s amelyeket újságuk miatt a nemzetségek nem intézhetnek, mint az egyházi parancsok, az új állami büntetőjog stb. Nem véletlen, hogy számos XIII. századi immunitás a pénzváltás, tized és a közbűncselekmények (furtum) ügyeit hagyja meg a comesnél. Ahol tehát a személyes uralom eszközei nem elegendők, az Egyház révén elterjedt uralkodóeszmény, a közügyeknek római jogi fogalma segíti ki az államot. Ezt annál inkább fel-

<sup>54</sup> Váczy, Hűbéniség 388 (7).

<sup>55</sup> Váczy, Epoche 30 sk, hozzá Holub, Századok 1938, 209 sk, Vármegyék 96 sk.

<sup>56</sup> A vármegyét személyes függőségre alapított, az ispán alá rendelt népek közösségének tekintette már 1912-ben Hóman (Munkái I. 426). — Mályusz, Karizm. 159.

tehetjük, mivel legújabbán fény derült arra, hogy a nagy renaissance-a előtt álló római jog akkor elterjedt tételei már Szent István korában Magyarországra is eljutottak.<sup>57</sup>

Itt azonban a liberek személyes függéséről van szó. Azt kell gondolnunk, hogy a szállásbirtok eszményi függetlenségét már a királyság első századában is csak a magyarság kisebb része élvezte. A társadalomtörténeti kutatás meggyőzően bizonyította be, hogy a családtagok számának növekedése, a földbirtok terjedelmének változatlanlansága nyomasztóan hatott a könnyű lovas magyarokra. A gyarapodó nagycsaládból egyre többen szakadtak ki, hogy a királyi uradalmakban, az egyházi és világi nagyok birtokain, sőt a milesek-nél is szolgálatot vállaljanak. E szolgálat fejében ellátásban részesülhettek, vagy földet is kaptak.<sup>58</sup> Vagyonjogi oldalról nézve: a szállásbirtok szerzési címe a végleges megtelepedéssel és a királyi jog életbelépésével megszűnt, a család adománybirtok nélkül képtelen volt terjeszkedni. Ezért nem volt kétséges, hogy a két birtoktípus közül melyiké lesz a jövő. Ezzel a szabadok helyzete is egyre inkább romlott s a XII. századra már éppen úgy személyes kapcsolatba kerültek egy hatalmasabbal, mint a milesek vagy hospesek.

A királyi família utolsó helyén kell megemlékeznünk a szol-g á k r ó l. Már a királyi vagyont védő szentistváni törvénycikk felsorolja a dolgokat, vitézeket, szolgákat.<sup>59</sup> Tudjuk, hogy az udvar mindennapi életéhez szükséges szolgálatokat az udvarnokok végezték, a termények begyűjtése a tárnokok feladata volt, hogy a különféle hivatású szolganépekről ne is beszéljünk.<sup>60</sup> A megyékben elosztott szolgaréteg neve: várszolgák.<sup>61</sup> A szolgáknak hasonló fajtaít találjuk a magánfamíliában is.<sup>62</sup>

Tagányi Károly meggyőzően mutatta ki, hogy a XI—XII. században nálunk még nem a földet becsülték meg, hanem a rajta élő embert. Az adományok is a szolgákat sorolták fel, nem a birtokokat; földet ugyanis osztott nekik a község. A birtokjog a személyhez kapcsolódott; az 1202—3 körüli aradi káptalani birtokmegerősítés világosan mutatja, hogy több szolgának több nyilföld járt: „unus-

57 Balogh József: „Ratio” és „mos”. A római jog „megújulásának” nyomai a szentistváni Intelmekben. Egyet. Phil. Közlöny 1943, 273—336. Kny. Bp. 1944.

58 Mályusz, Karizm. 160—1.

59 I. 7: res, milites, servos . . .

60 Tagányi, Felelet 559 sk; Hóman, Munkái I. 427, 438.

61 Holub, Vármegyék 86 sk.

62 Szekfü, Servieusok 10 sk.

quisque istorum sortem habet cum villanis et si numerus ipsorum creverit, crescunt et sortes." Ezeket az eredményeket továbbfejlesztve hangsúlyozta Kring Miklós, hogy a királyság első századaiban a szolgáló népek költözési jogát nem az őket a földhöz fűző kapcsolat, hanem „kizárólag az őket urukhoz fűző személyes viszony szabályozta... A királyság első két századában az egyik úr szolgálatából a másik úr szolgálatába álltak az emberek. A XIII. század második felétől az egyik úr birtokáról a másik úr birtokára költöznek a szolgáló elemek... Minden egyes ember helyét személyes, szolgálati kötelek határozták meg.”<sup>63</sup> Erre utal a telepítési helynek a személy utáni elnevezése is: „a pusztá személynévvel való helynévadás módja Középeurópában jellegzetesen magyar sajáttság, mert sem a szlávoknál, sem a németeknél, sem a románoknál kétségtelenül kimutatni nem lehet.”<sup>64</sup> Jellemző, hogy ez is a XIII. század elején vész ki.

A Névtelen Jegyző Gestája is arra a felfogásra ad alapot, hogy a kezdetleges állam egész gépezetét a szolgálat gondolata hatja át. A kárpátalji szlávok, bár Zalán vezér „emberei” voltak, nagy tisztelességgel és félelemmel szolgáltak Álmosnak, minden szükségessel ellátták, s még főembereinek is úgy kedvében jártak, mint a szolgálk uraiknak. De maga Zalán, valamint más szomszédos nemzetek is tiszta hűséggel szolgáltak Árpádnak és évi adót is fizettek. Ez a szolgálat Anonymus gondolatvilágában nemcsak a meghódolt népek és vezetőik kötelessége; maguk a honfoglaló „nemesek” is azt szabályozzák sokat emlegetett pusztaszeri gyűlésükben, „miként szolgálnak a vezérnek és előkelőknek...” Az ország szokásjoga tehát mindenekelőtt a szolgálatra vonatkozik.<sup>65</sup> Kiegészíti ezt a képet annak a fordulatnak állandó visszatérése is, amelyet később az oklevelek a jobbágyok és szolgálattelvő emberek elköltözésénél fognak sablonszerűen alkalmazni. Nemcsak a követek hagyják el az idegen ud-

<sup>63</sup> Tagányi, Földközösség 236, (1), dátum és új kiadás Reg. 202. sz. — Kring, Költözés 393, 395 (ered. kiemelések).

<sup>64</sup> Knieszsa MR. I. 126.

<sup>65</sup> A szlávokról: Et licet homines fuissent Salani ducis, tamen cum magno honore et timore serviebant Almo duci, omnia, que sunt necessaria ad victum, sicut decet, domino suo offerentes... et adulabantur duci et suis primatibus, sicut servi ad suos proprios dominos... SRH. I. 51. A bolgár fejedelem üzeni a vezéreknek, hogy Árpádnak alávetve... fideliter serviro et annuale vectigal persolveret. Uo. 86. A szomszédos népek... pura fide subditi serviebant ei sub magna cura... Uo. 88. Pusztaszeren elvégezték... qualiter servirent duci et primatibus suis... Uo. 83. — Feltűnő a szolgálat gondolatával együtt megjelenő hűség hangoztatása!

vart accepta licencia, hanem a vezértől kapott engedély elnyerése után indulnak el a vitézi népnek a lengyel végekre, Erdélybe, a Nyugati Felvidékre, a Balkánra, a Temesközbe, Görögországba, vagy Karantániába küldött hadvezérei is.<sup>66</sup> Azt mondhatjuk, hogy a Névtelen Jegyző felfogása szerint az alárendeltek minden megmozdulása, helyváltoztatása uruk engedélyéhez van kötve, mint a szentistváni törvény vitézeié és vendégeié.

Ezek szerint a magyar állam gépezetét az Aranybulláig úgy kell magunk elé képzelnünk, mint a királynak az egész országra kiterjedő familiáját, amelynek tagjai maguk is híveik csoportját gyűjtik maguk köré.

<sup>66</sup> Accepta licencia a duce Arpad: SRH. I. 74, 86, a duce Zulta: 107, hasonló 58, 66, 89, 91, követeknél 57, 61, 71, 81.

### 3. Az állam működése

A magyar „koraközépkor” államának szerkezetében a személyes kapcsolat dominál; ezért neveztük az 1000—1222 közötti kort már régebben a személyes királyság korának.<sup>67</sup> Az állam működését áttekintve ugyanerre az eredményre jutunk: primitív államüzem, patriarchalis ügyintézés tárul szemünk elé. Ebben az országban a királyt illeti meg az állami főhatalom teljessége.

Ha csupán az áttekintés kedvéért a multszázadi felosztás szerinti államhatalmi ágakat vizsgáljuk, ő az egyedüli törvényhozó, a legfőbb bíró és kormányzó egy személyben. Szent István törvényének részletes megvizsgálásából kitűnik, hogy ezt a dekrétumot egyedül a király alkotta, legfeljebb tanácsának javaslatát vette figyelembe. Megállapíthattuk belőle, hogy nem szükségképpen az uralkodó kezdeményez, de mindig ő dönt a jogalkotás kérdésében. Szent László és Kálmán nem kevésbé törvényhozók, mint Szent István, bár az előbbi csak „elnököl” egy vegyes zsinaton, Kálmán pedig a „tanács ajánlására” módosítja István törvényét. De rendelkezéseik széles köre a királyi törvényhozás erejére is mutat. Csak a gregoriánus irányzat diadala csorbítja egyházi tekintetben ennek a személyes jogalkotásnak a terjedelmét.<sup>68</sup> Az uralkodó jogalkotása Nyugaton is abszolútnak tűnik fel, tetteit — míg a hagyomány korlátaiba nem ütköznek — jogosaknak tekintik, csak kétség esetén kell alattvalóit

<sup>67</sup> A következő néhány bekezdésben A személyes királyság kora c. tanulmányunk gondolatmenetét követjük (Illés-Emlékkönyv, Budapest 1942, 93—103), de ki is egészítjük. — A korai magyar királyság személyes jellegének megállapítása nem ennek a cikknek az érdeme. Személyes kormányzásról írt már 1897-ben Thallóczy Lajos (Elgay okt. LXXIX), az 1900-as években maga Timon Ákos (Magyar alkotmány- és jogtörténet, 6. kiad. 163), 1912-ben Hóman Bálint (Munkái I. 426), 1928-ban és 1932-ben Váczy Péter (Servienssek 408, Szimb. 65), 1929-ben és 1931-ben Eckhart Ferenc (fent 14 jz., Jogtört. 302), 1934-ben Bartoniek Emma (alább 81. jz.), 1934-ben és 1941-ben Mályusz Elemér (Kariizm. 162, Századok 1942, 115.).

<sup>68</sup> Eckhart, Jogtört. 301, Bónis Szent István 13 sk.

megkérdeznie.<sup>69</sup> A helyzet nálunk is ez, a tanács szava csak a jog-szerűség biztosítója.

A középkori jogfelfogás szerint a királynak első kötelessége és joga nem a jogalkotás, hanem a jogszolgáltatás; személyének szent-sége bírói mivoltában gyökerezik. A középkori embernek a „kormánzás” főleg jogértelmezés, s a ma u. n. végrehajtó és törvényhozó hatalmak alárendeltjei a bírónak. Az ítélet a főhatalom első és legmagasabb tevékenysége, a törvényhozás egészen Bodinig a bírás-kodástól függ.<sup>70</sup> Az igazság és béke fönntartásának feladatából nálunk is az következik, hogy a király a legfőbb bíró. Az Intelmekben meghagyja Szent István, hogy az uralkodó csak fontos ügyekben ítélkezzék s akkor se egyedül, hanem udvara előkelőivel együtt. Törvényében pedig a vitéz igazságtalanul ítélő ispánja ellen a királyhoz fellebbezhet. A nagy király legendája is fenntartotta István ítélke-zésének egy példáját, melyben egyenesen az isteni büntetés végre-hajtójának nyilvánítja magát.<sup>71</sup> A király személyes bíraskodása a középkor századain keresztül is fennmaradt, sőt még a személyes el-intézés eltűnése után is továbbélt a *praesentia regia* neve a különböző udvari bíróságok jelzésére. A király bírósági jelenlété-nek legünnepélyesebb alkalmait, a székesfehérvári törvénynapokat még az Aranybullák is tanúsítják.

De a királyi bíraskodás fénye sugárzik azokra a tisztviselőkre is, akik a bírói hatalomnak részesei lesznek. Nemcsak a központban látja el az ügyeket az udvar ispánja és az udvar bírása, hanem a vi-déken is a király képét viselik nyakukban a billogosok, a királybí-rák. Talán az igazságszolgáltatás az a funkció, melyben az államha-talom személyes karaktere legvilágosabban megjelenik az alattvaló szeme előtt.<sup>72</sup>

A kormányzásnak, a közigazgatásnak akkoriban még igen szűk köre is teljességgel az uralkodó személyéhez kapcsolódik. Ernek a személyes uralomnak legfőbb jellemzője a királyi tanács. Nyugaton az uralkodó legelső hívei hozzájárulásához van kötve, ezért összehívja

<sup>69</sup> Kern, HZ. 120, 1919, 52—54.

<sup>70</sup> McIlwain, Ch. H.: The growth of political theory in the West (New York 1931) 189—90, 286.

<sup>71</sup> Intelmek 5, István II. 9. Legenda minor 8, 9. feje.

<sup>72</sup> Hajnik 3 sk, Jakubovich Emil: I. Endre király törvénybeidőző érc-billoga, Turul 1933, 68 sk; Váczy Péter: A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI—XII. században, Miskolc 1930; ugyanó: A királyi kuria bírósága és I. Endre király törvénybeidőző ércbilloga, Századok 1934, 484. sk.

őket (német: *Hoftage*); ezeknek azonban nincs alkotmányos joguk a beleszólásra, akaratauk sem feltétele a királyi rendelkezésnek, csak ennek jogszerűségét, tartósságát biztosítja általuk az uralkodó.<sup>73</sup> A királyi tanács tagjait nálunk sem valamilyen alkotmányos meghatározás, hanem a személyes hűség kapcsolata fűzi az uralkodóhoz. A monarcha nem köteles meghallgatni sem a foglaló nemzetiségek, sem a nagy adományos családok tagjait. S akiket szuverén akarata a tanácsba szólít, nem kívánhatják meghallgatásukat minden országos ügyben. A tanácsnak lehet feladatköre, de nincs hatásköre. Ez is éles fényvel világít rá arra a tényre, hogy e gyülekezet nem intézmény, hanem a legelőkelőbb hívek alkalmoszerű együttése.<sup>74</sup>

A királyi tanács és az országos kormányzás munkájában vezető szerepet vivő méltóságok is a király személyes háztartásának, az udvarnak köréből kerülnek ki. A *comes palatinus* és a *iudex curiae regiae* mindvégig megőrzik nevükben annak az emléket, hogy valamikor a palota, az udvar tisztviselői voltak. A nádornak az udvarnokok fölötti hatásköre is a királyi népek legszűkebb körével hozza őt kapcsolatba. A tárnokmester, a kancellár is az udvar anyagi és szellemi szükségleteinek kielégítésére jelennek meg az alkotmánytörténet színpadán. Természetesen személyes szolgálatokra rendeltettek a főlovászmester, főasztalnokmester, főpohárnokmester, főajtónálló, fővadászmester, főkamarászmester; a személyes királyság átalakulásának tanulságos folyamata, hogyan lesznek ezek a tisztségek címekké, a méltóságok udvariakból országosakká.<sup>75</sup>

Az ország vidéki igazgatásának is a király személyes gazdasága az alapja. Az irodalomban általános „királyi vármegye” megjelölés is arra a szoros kapcsolatra utal, amelyben a későbbi önkormányzati egységek alakulásuk korában az uralkodóval állottak. Fent már láttuk, hogyan voltak a királyi vármegyék egyszerre a királyi magángazdaság egységei és a politikai akció szervei. A megyék élén álló *comes* a király „kísérője”, s mindvégig a király tetszéséig bírja hivatalát, vagyis a monarcha bizalmát kell megtartania, hogy ispánságában maradjon. Amikor a királyi kiküldöttek Szent László

<sup>73</sup> Kern, id. h. (fent 69. jz.), Spangenberg 6—7.

<sup>74</sup> Mályusz, Karizm, 162, Deér, Magyarság 150 sk, 173, 189; Váczy, Szent István 62 sk.

<sup>75</sup> Hóman, MT. I. 3. kiad. 211, 223, 400; Váczy Péter: A magyar királyság központi igazgatása a XI—XII. században, Szentpétery--Emlékkönyv, Bp. 1937, 607—24; Váczy, Szent István 48—60, ez eddig legjobb feldolgozásunk.

ló idejében sorra járják a vármegyéket, ellenőrzésükkel a király személyét hozzák félelmes közelségbe az ispánokhoz.<sup>76</sup>

A pénzügyi igazgatás ugyancsak ékesszólóan bizonyítja a királyság személyes jellegét. A közpénztár és a közteher fogalma még ismeretlen. A közjövedelmek a király kincstárába, a fiscusba folynak be, s ezek között legjelentősebbek magánbirtokainak, az uradalmaknak bevételei. Az első állami adók is a királyi joghatóságból származnak, a regálék pedig, mint nevük is mutatja, Európaszerte a király személyéhez és méltóságához kapcsolódnak. A kincstár magánjellegének legjobb bizonyítéka III. Béla jövedelmeinek nevezetes összeírása, melyben az útakról, vámokról, vásárokról azt jegyzik meg: *omnia sua sunt*.<sup>77</sup> A ő magángazdaságán alapul a kor hadseregének kiállítása is, az egyes zászlóaljokat a királyi kíséret előkelő tagjai, a királyi várak ispánjai és a királyi földre befogadott telepések előljárói vezetik.<sup>78</sup> Az egyház kormányzásában ugyancsak élesen kitűnik a királyság személyes jellege, erről már az előző szakaszban bővebben szólottunk.

<sup>76</sup> Váczy, Epoche 41.

<sup>77</sup> III. Béla jövedelmeinek összeírása: MGtSZ. 1895, 288. — Ld. Eckhart, Adózás passim, Hóman, Munkái I. 287. sk.

<sup>78</sup> Hóman, Munkái I. 433 a mileseket egyenesen a törzsökös magyarság képviselőinek tartja, Tóth Zoltán (Magyar Művelődéstörténet I. 273.) pedig felteszi, hogy a foglaló szabad magyarok jórészt már Szent István idejében a milesek soraiban harcoltak.

#### 4. Az állam szimbolumai

A szentistváni magyar állam legmagasabb rendű szimboluma az Intelmektől kezdve a királyi korona. A királyavatás ékszere már ebben az írásműben mint a királyi méltósággal, hivatással és kormányzással összefüggő jelenségeknek a jelképe, röviden mint a királyi hatalom kifejezője szerepel.<sup>79</sup> A szimbolum választása természetes, hiszen a király éppen a koronázással és felkenéssel jut uralkodói jogainak gyakorlatába, mégpedig az alattvalók közreműködése nélkül. Számunkra az a fontos itt, hogy a koronát, tehát a királyi hatalmat az uralkodó éppen úgy magáénak tekinti, mint elődeitől örökölt magánbirtokát, a patrimoniumot. A *corona regia* a király megnyilatkozásaiban úgy szerepel, mint *corona nostra*: a koronát, akárcsak az országot, a Szentszék is következetesen a királynak tekinti. „Mindaz, ami a király személyét és méltóságát emeli, erkölcsileg vagy jogilag gyarapítja, növeli a koronát is tekintélyében és vagyonában. A király sérelme pedig, mindaz, ami neki erkölcsi vagy anyagi kárt okoz, a korona kára és sérelmeként szerepel.”<sup>80</sup>

Ha tehát igaz is, hogy „az államnak és államéletnek ebben a XI. századi, legszemélyesebb — a király személyén nyugvó — korában sem lehetett az „államot és államhatalmat” a maga egészében a király személyével azonosítani és kifejezni”, ha már ez a kor is kifejlesztett egy jellegzetes állameszmét, melyet a koronával szimbolizált,<sup>81</sup> arra már nem volt képes, hogy ezt a szimbolumot annak megszemélyesítőjétől, a királytól elválassza. A király személye és méltósága, vagyis a *rex* és a *corona* még a XIII. században is szorosan összefonódnak; a korona még nem szerepel egyedül, a király nélkül, a kettő együtt jelenti a későbbi államot.<sup>82</sup> Úgy érezzük, hogy a koronaeszmekialakulásához az uralkodók mulandóságának és az uralom állandóságának együttes szemlélete vezetett el; azt, ami nem szállt a sírba

<sup>79</sup> Bartoniek, *Corona* 314—5, Eckhart, *Szentkorona* 40.

<sup>80</sup> Eckhart, *Szentkorona* 42—3.

<sup>81</sup> Bartoniek, *Corona* 315.

<sup>82</sup> Eckhart, *Szentkorona* 48—9.

a korona viselőjével, már a XI. századi ember is külön szóval, külön szimbolummal jelölte meg. De ez még nem tette képessé arra, hogy ezt az állandó jellegű hatalmat kiragadja mindenkori birtokosának személyes gyakorlásából.

A királyi hatalom másik szimboluma a címer. A heraldikai kutatás mai állása szerint a magyar királyság, ill. a királyi hatalom jelvénye a XI. század óta a nyelre tűzött, hordozható egyes apostoli kereszt, melyet III. Béla nyilván bizánci mintára kettőzött meg. Ez a kereszt került uralkodóink pénzeire, majd pecsétjeire is, 1190 táján már pajzsba foglalva, valódi címerként. Ugyancsak Béla — vagy fia, Imre — nevéhez fűződik a pólyás címerpajzs felvétele is, mely ettől fogva az Árpádház családi címere, IV. Béla alatt azonban a kettős kereszt mögött háttérbe szorul. A XIII. században megfigyelhetően különbséget tesznek a régi, királyi és az új, Árpádházi címer között.<sup>83</sup> Mindebből következik, hogy a XII. század végéig a magyar állam jelvénye azonos volt a királyi hatalom s egyben a dinasztia szimbolumával, s amikor a királyi ház — külföldi mintára — külön címet kapott, ezt a közhatalmi aktusoknál is használt pecsétbe éppen úgy belevésték, mint a másik jelvényt.

Tanulságos a királyi pecsét fejlődéstörténete is. A XI—XII. században a külföldi államokhoz hasonlóan nálunk is egyedüli pecsételő a király, magánszemélyek ügyeiben is. Ekkor még mindenre a felségi pecsétet használják, ez azonban a XIII. században sok országban állampecsétté vált, melynek használata a tanács és a rendek ellenőrzésével történt. Minthogy ez a szimbolum *quasi clavis regni*, Nyugat- és Déleuropában az uralkodók a XII—XIII. század fordulója óta küzdenek a felemelkedő rendekkel a régi, egyetlen pecsét birtokáért, s egyik eszközük a kancellári állás üresen hagyása, mert ekkor tőlük függő, alárendelt hivatalnokra bízhatják „a főhatalom szimbolumát”, a másik eszköz a tanácstól függetlenül használható kisebb pecsétekre való áttérés. Nálunk, akárcsak Németországban, a fejlődés lassabban haladt. A régi egyoldalú felségi pecsét Imrénél aragon hatásra vált kettőssé. Rogerius panaszokat említ a kancellárok túlkapásairól, majd a királyi hatalom átmeneti megszűlését követően (IV. Béla) a század végén már állampecsétté lesz a királyi nagypecsét, s a tanács erősen korlátozza használatát. Tudjuk pl., hogy III. Endre uralomra jutása után egy évig csak egyik lapját használhatta, tehát királyi hatalma korlátozott volt. Az Anjouk re-

<sup>83</sup> Hóman, Munkái I. 327 sk, kül. 338—9, MT. I. 405, és Donászy Ferenc: Az Árpádok címerei (Budapest 1937), 11, 12, 39.

formjág nem találkozunk olyan személyes jellegű pecsétekkel, amelyek az állampecsétként szolgáló jelvénytől eltérő alakúak lettek volna.<sup>84</sup> A tanulság az eddigiekkel egybehangzó: a XI—XII. században a pecséthasználat terén is személyes az uralom; a XIII. század átmeneti kor, a társadalom feltörő rétegeinek győzelmével; a XIV. században a király a Nyugat kifinomultabb eszközeivel felülkerekedik.

Ha a korona, a címer, a pecsét a királyé, az övé természetesen maga az ország is. Már az Intelmekben jelenti ez a szó a földrajzi fogalom mellett az országglást, az uralmat is; az első századok történeti munkáiban újra és újra visszatér ez az értelem. Mint a corona, ugyanúgy a regnum is a királyé, hiszen nemcsak az elméletben, hanem a politikai élet valóságában is ő rendelkezik fölötte: akár meg is oszthatja fivérével, mint Endre Bélával.<sup>85</sup> Mikor 1234-ben II. Endre Estei Beatrix-szal házasságra lép, óriási összeget, 5000 ezüst márkát ígér neki hitbérbe, ötévi törlesztés mellett; amíg ezt teljesíti, leköti az asszonynak és örököseinek magát és egész országát.<sup>86</sup> Közismert tény, hogy a trónbetöltés kérdését a dinasztia kebelében intézték el, s ugyanúgy azt is, hogy a távollevő, vagy kiskorú király helyett ki gyakorolja a hatalmat. A királyi család, az özvegy királyné döntő szerephez jutott ezen a téren.<sup>87</sup> Azt mondhatnók tehát, hogy nemcsak a királyság, hanem a kormányzóság is személyes.

A regnumnak a királlyal, a hatalommal való összefüggését világosan mutatja a magyar „ország” szó eredete is. Amikor a regnumot nem területi, hanem személyi értelemben használják, akkor ez nem az állam népét, hanem a király kíséretét, előkelőinek szűk körét jelenti.<sup>88</sup> Ebben az értelemben került át a lengyelbe is. A szó az úrból eredt, s régen uruszág-nak hangzott, ami uraságot jelent.<sup>89</sup> Számunkra itt az a fontos, hogy a majdan az egész államot személyi

<sup>84</sup> Kumorovitz L. Bernát: A királyi kápolnaispái oklevéladó működése. (A királyi kancellária fejlődése a XIV. és XV. század fordulóján.) *Regnum* 5, 1942—43, 469—70, 475—6, 478—9. A latin idézet szerzője Mattheus Parisiensis.

<sup>85</sup> Bartoniek, *Corona* 315, 318, Eckhart, *Szentkorona* 68.

<sup>86</sup> ... obligando se et suum regnum totum donec predictam pecunie quantitatem sibi et suis heredibus solverit et attenderit. *Hazai oklt.* 2.

<sup>87</sup> Eckhart Ferenc, *Századok* 1933, 203.

<sup>88</sup> Bartoniek, *Corona* 315, Eckhart, *Szentkorona* 69.

<sup>89</sup> Tagányi Károly: *Vázlatok a régibő Árpádkor társadalomtörténetéből*, *Társadalomtudomány* 1922, 233 (6); Mályusz Elemér: *Az egynyelvű ország*, *Századok* 1942, 114.

és területi szempontból átfogó kifejezés a király udvarából, a legfőbb úr körül kialakult kíséretből származott. Mint már Tagányi, a lenygel analógiát felhasználva, kifejtette: „az ország eredetileg nem volt más, mint az úrnak: a királynak kísérete.” A XI—XII. századi királyt úgy veszik körül comesei, mint a cselédek; közülük válnak ki az országos méltóságok! Ugyancsak az ő éles szeme látta meg azt is, hogy a királyi címben az uralkodó nem Magyarország, hanem a magyarok királyának nevezte magát, ezzel is az őt alattvalóihoz fűző személyes kapcsolatot hangsúlyozva.<sup>90</sup> Ezt a megfigyelést, amely az angol alkotmányfejlődésre is ráillik, a modern diplomatika is magáévá tette.<sup>91</sup>

Ha az ország szoros kapcsolatban áll a királlyal, a társadalom nagyobb mértékű öntevékeny közreműködése nélkül, a nemzet és a haza fogalmai sem jelenthetik azt, amit a rendiség, vagy még inkább a múlt század nemzetállamai korában. Az európai nacionalizmus kialakulásának vizsgálatánál Huizinga kiemelte, hogy a patria szót átvette ugyan az antiktól az egyházi irodalom, de világi viszonylatban a régi érzelmi tartalom nem kapcsolódott hozzá. Határozott jogterület megjelölésére szolgált, s egyértelművé lett a régi terra (francia pays) szóval, mely persze a szülőföld képzetével is együtt járt. A XII—XIII. században a tartományi gyűlésekről azt mondják: tota patria congregatur, s — hozzátehetjük — amikor az angol perlekedő megyebeli jeinek jury-je alá veti magát, ponit se super patriam. Ilyen értelemben beszélnek nálunk is a patria nemeseiről, mint még látni fogjuk. A natio a középkorban alakuló törzsi, népi közösségeket jelölte, s a primitív csoport közösségi érzése volt az alapja, de a ma megszokott érzelmi színezet — a latinok és germánok közötti ősi gyűlölködéstől eltekintve — csak azóta tapadt hozzá, mióta a Staufok imperializmusa visszahatásként létrehívta Nyugaton a tudatos nacionalizmust.<sup>92</sup>

<sup>90</sup> Földközösség 237, és most id. cikkében.

<sup>91</sup> Szent István, I. Endre: pannonorum rex, I. Géza, Kálmán: hungarorum rex, de Kálmán 1108-ban: rex Ungarie. (Reg. 3, 12, 20, 35, 36, 41. sz.) Szilágyi, Anonymus 36. — Nem szól ez ellen az idegen gyakorlatból táplálkozó veszprémvölgyi alapítólevél sem: ebben István „egész Magyarország királya”. Czebe Gyula: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Bp. 1916 (Ért. tört. tud. k. XXIV. 3.) 15, 17. — Angliában csak I. Richárd Anglia királya, minden elődje az angoloké. Chrimes, S. B.: English constitutional ideas in the XVth Century (Cambridge 1936) 1.

<sup>92</sup> Huizinga, Jan: Wachstum und Formen des nationalen Bewusstseins in Europa bis zum Ende des XIX. Jahrhunderts. (Im Bann der Geschichte, Basel 1943. 142—7.)

Nálunk Deér József vizsgálta meg a szellemtörténeti analízis finom eszközeivel XI—XII. századi törvényeinket és „elbeszélő forrásainkat, különösen a Névtelen Gestáját. Azokban a szavakban, amelyekhez a modern nacionalizmus képzetei és hangsúlyai kapcsolódnak (*populus, natio, patria, gens*), a XIII. század derekáig nem találta meg a ma velük járó érzelmi színezetet. Az első századokban nincs a nemzetnek megkülönböztető elnevezése, mind a négy említett szóban az „alattvaló” értelme húzódik meg. „Emlékeink terminológiája alapján a XI—XII. században tehát egy oly szemléletet kell feltételeznünk, mely a népet nem önmagában, nem immanens egységében, hanem urához, elsősorban a királyhoz való viszonyában látta.” De a terminológia nem üvegházi növény, gyökeireit a társadalmi és alkotmányos fejlődés televényébe ereszti. A korai magyar királyság lovasnomád hagyományai és keresztény eszményei alapján egyaránt a vezető, az uralkodó személyét állította előtérbe; az emberek a közösséget nem vízszintes, hanem csak függőleges irányban érezték. „Természetes ezek után, hogy a XI—XII. századi Magyarországon a közösségbe tartozásnak csupán egyetlen ismérve van: a fejedelmi-királyi hatalom és ellátás alá tartozás. A „nép”, a „magyarság” körét a királyi hatalom mindenkori rádiusza szabja meg: magyar e korban mindenki, aki a magyar király uralma alatt él.” Deér konkluziója, hogy „a XI—XII. századi Magyarországon van az uralkodóházzal alkotott sorsszerű egység tudatán alapuló közösségérzés, de nincs nemzet tudat...”<sup>93</sup>

Az eddig mondottakkal teljesen egybehangzók Kring Miklós nagyjelentőségű megállapításai a magyar államhatár kialakulásáról. A határ fogalma szerinte a jog fogalmát, valamilyen (alanyi) jog fennállását feltételezi. A magyar államhatár sohasem volt azonos a gyepűvonallal, hanem azon túl feküdt, mert királyaink nem egyszer tettek adományt a gyepűn túl is! A XIII. század közepéig azonban nem létezett vonalszerűen kialakult magyar határ, mert nem élt olyan államfogalom a kor tudatában, mely a királyi jogon túl a királyt, a népet és a földet magában foglalta volna. Ha a királyi jog (*ius regium*) hosszabb időn keresztül nem érvényesült valamilyen szélső fekvésű területre nézve, ennek a magyar államhoz tartozása is elhomályosult. A középkori magyar állam tehát a *ius regium* érvényesülési területét jelentette.<sup>94</sup> A Kárpátokon túl

<sup>93</sup> Közösségérzés 97 sk, 104 sk, az id. 100. 105. — Hozzá tőle: A magyar nemzeti öntudat kialakulása, Magyarságtudomány 2, 1936, 8—12.

<sup>94</sup> Kring Miklós: A magyar államhatár kialakulásáról, Bécsi MTI Évkönyve, 4, 1934., a kny. 10—14.

nyúló szörényi bánság fővárosának neve: Craiova közvetlenül a királyhoz tartozásra utal; annyit jelent, hogy „a királyé, a királyhoz tartozó város”, akkor pedig csak a magyar uralkodó viselte ezt a címet azon a tájon. A bánság kialakulása éppen korunk végére esik.<sup>95</sup>

A magyar történettudomány az utóbbi évtizedekben behatóan foglalkozott a XI—XII. századi magyar állam jellegével, társadalmi, gazdasági és szellemi alapjaival. Eredményeiből minden véleménykülönbség ellenére egy tény világosan kidomborodik; a korai magyar királyság a XIII. század derekáig egységes arculatú, s ekkor következik be majdnem minden tekintetben döntő változás. Ezt az egységes arculatot pedig csak úgy lehet híven megrajzolni, ha számolunk azzal, hogy legjellemzőbb vonása a király személyes uralmának érvényesülése.<sup>96</sup> Ha ezt a szempontot mellőzzük, az alkotmányfejlődés egész további folyamáról torz képet kapunk, s jelenségei érthetlenné válnak.

<sup>95</sup> Mikecs László, MR. I. 448. — A biharmegyei Krajova falu román neve az Anjoukorban dokumentált Királymezeje fordítása; ilyesfélére kell Olténiában is gondolnunk (Jalkó, Bihar megye 288). — A szörényi bánság kialakulása 1230 körül történt: DV. 20.

<sup>96</sup> Egyed István (MJSZ. 1942, 308—9.) helyesli a személyességre vonatkozó megfigyeléseimet, de azzal az indokolással, hogy a „királyság alkotmányunk értelmében csak személyes lehet”, ezt az eredményt szűri le: „Helyesebb lenne a korszakot a jogilag korlátlan királyi hatalom korának, vagy az államhatalom királyi gyakorlása korának nevezni.” A királyi hatalom sohasem volt jogilag korlátlan, legkevésbé a középkorban. Egyed másodiknak ajánlott elnevezése pontosabb, de az általam ajánlottnak előnye a rövideg. Egyed elfelejti, hogy a „királyság” nem pusztán „királyság”, s így korántsem mindig személyes; éppen az utolsó évszázad legális-bürokratikus uralmában tipikusan személytelen. „Személyes királyság” voltaképpen a rosszul hangzó „személyes állam” helyett áll; nem a rex-re utal, hanem regnum, regimen lebeg szeme előtt.

## 5. Személyesség és hűbériség

Immár csak az a kérdés van hátra, hogy a XI--XII. századi magyar állam, amelyet szerkezetében a királyi famíliával azonosítottunk, működésében a király személyes uralmától függőnek jellemeztünk és szimbolumaiban a királytól elválaszthatatlannak jelentettük ki, az uralom milyen típusát valósítja meg a jog síkján és a nyugat-európai alkotmányfejlődés melyik fázisának felel meg? Mivel pedig a rendiséget általában nem szokták a korra nézve jellemzőnek mondani s ez tipológiánk tanulsága szerint is megelőző patrimonialis, prebendális vagy feudális uralmat tételez fel, kérdésünk arra a problémára szűkül: volt-e hűbériség a Szent István-megalapozta korai magyar államban, vagy más vonással kell jellemeznünk alkotmányát? Lássunk először néhány újabb véleményt.

Az utóbbi évtized irodalmának irányt mutató Magyar Történet középkori részének írója a régebbi negatív felfogással szemben az u. n. „hűbéri elméletnek” adott kifejezést. Szerinte a királyság kormányzati rendszere magánhatalmi szervezeten, a királyi gazdaságok láncolatán épült föl s ezért sok hűbéri vonást találunk benne. „Az adománybirtokos udvari főemberek és vitézek katonai kötelessége, a fődbért fizető telepések és hospesek földért járó szolgáltatása tagadhatatlanul a beneficiális rendszerben gyökereznek.” Magánjogi kötelék fűzte urukhoz az ispánokat is, bár a vármegyének kezdettől fogva közjogi színezete is volt.<sup>97</sup> Kishűbéreseket látott Hóman a királyi szerviensekben is. Nyilvánvaló, hogy megállapításaiban a földadomány fejében teljesített katonai szolgálat régi definíciója vezette, s ezen az alapon több követőre is talált.

Ezzel a felfogással élesen szembeszállt Váczy Péter, ki behatóan tanulmányozta a Szent István-korabeli hűbériség kérdését. Gondolatmenetében először a hűbérviszony dologi összetevőjét, a beneficiumot tárgyalja. Rámutat arra, hogy a hűbérbirtok mellett Németországban is mindvégig megvolt a szabad tulajdon, sőt az *in proprium* adomány is (Brunner). Ilyen adományoknak tartja Szent

<sup>97</sup> Hóman, MT I. 230—1.

Istvánéit is; nemesi birtokjogunk, mondja, a rendelkezés szabadságán alapult. Örökösödési jogunk később sem haladt a hűbériség irányában, nem vall hűbéri birtoklásra a XII. században kialakuló királyi *consensus*-jog sem. Sőt az Aranybulla és az 1290-i decretum egyenesen István szabad rendelkezési cikkéhez kívánt visszatérni. A rendszer személyi elemével röviden végez. A milesek nem birtokban, hanem pénzben kapták meg szolgálataik jutalmát, ezért a királyi és a magánfamilia nem a német hűbériséggel, hanem a germán kísérettel rokon. Birtokokra nehezedő szolgálat nincsen, a régebben felhozott példák nem állanak meg; a *servitium* független a birtoktól, a személyre támaszkodik. A magyar királyság nem ismeri a beneficiális rendszert, így tehát nincs meg az alap sem, amelyen a hűbériség kifejlődhetnék. Szent István ezt az intézményt nem vette át az egyébként mintául tekintett német-római birodalomból.<sup>98</sup>

Ugy látszik, Váczy tagadó álláspontja csak az első magyar király államrendjére vonatkozott, mert a *serviens*-kérdéssel kapcsolatban már előbb maga is foglalkozott az első századok „hűbéreseivel”. Ilyeneknek tekintette mindazokat az elemeket, amelyek hadiszolgálatukat birtok, vagy annak jövedelme alapján végezték, de hangsúlyozta, hogy maga a katonai kötelezettséggel juttatott adomány még nem feudalizmus. Az 1091-i somogyvári oklevélben szereplő, az apátságoknak átadott milesek pl. „patrimoniális hűbéresek”. Ilyen hűbéres vitézek még szerinte: a várjobbágyok, a jobbágyfiúk, mint a szepesi tizlándzsások, vagy a turóciak és liptóiak, végül a királyi és egyházi prédiálisok. E sokféle hűbéres elem közös vonásai: „A hűbéres birtokát *servitium* kötelezettsége mellett kapja, birtoka nem szabad. Hagyományozni, eladni csak úgy tudja, ha az új birtokos magára veszi a *servitium*ot. Mikor a király valakit hűbéres vitézzé avat, birtokot ad; de az adományozáskor... kiemeli, hogy a birtok ellenében szolgálni tartozik.”<sup>99</sup> Ezekkel szemben a királyi *serviens*ek teljes tulajdonnal rendelkező, birtokos nemesek, kiket csak a szemlélet tekint — jelképesen — királyi szolgáknak.<sup>100</sup>

Hóman és Váczy elméleteivel, de más írókkaik szemben is, kikkél tudatosan vagy akaratlanul még a régi meghatározás érvényesült, a weberi típusra hivatkozott Mályusz Elemér, s ezen az alapon ta-

<sup>98</sup> A hűbériség szerepe Szent István királyságában, Századok 1932, 269—92, majd röviden Szent István 44—6.

<sup>99</sup> *Serviensek* 351, 352 (1), 354 sk.; az id. 387.

<sup>100</sup> Váczy, Szimb. 16 sk.

gadta a királyi megyék vitézeinek, a várjobbágyoknak hűbéres jellegét. E vitézek ugyanis minden tekintetben ki voltak szolgáltatva a király ispánja kénye-kedvének, a p a r e s ellenőrző szerepe hiányzott, de nem volt meg a királlyal szembeni viszonyukban a kölcsönös hűség momentuma sem. Még kevésbé nevezhetőek hűbéreseknek a földbért fizető telepesek. A birtokadomány magában még nem bizonyítéka a hűbériségnek. Első századainkban csak egy intézményben ismeri fel Mályusz a hűbériségnek azt a csiráját, „amely Nyugaton is egyik kiindulópontja volt a hűbéri társadalom kifejlődésének”. A királyi kíséret ez, melynek hűbéri vonásai: szabadság önkéntesség, hűség, kétségtelenül megvannak. De birtok fejében teljesített szolgálatról a kíséret tagjainál sem hallunk. „Nem a nyugati fejlett hűbériséget jelentette a királyi környezet, hanem körülbelül azt az állapotot, amely Nyugaton a Meroving-korban található meg. A magyar mileseknek tehát nincsenek vazallusaik és az intézményhez a beneficiális rendszer sem kapcsolódott hozzá. Mint a Gefolgschaft, a magyar király környezete is csak egyik gyökere a hűbériségnek.”<sup>101</sup> Ebből a kíséretből kiindulva következő cikkeiben kifejtette, hogy a magyar királyság XI—XII. századi korszakát „karizmatikus”, az Aranybullától Mátyásig terjedő kort „hűbéri” és a Mátyással kezdődő fázist „rendi” jelzővel kell illetni.<sup>102</sup>

Az irodalmi felfogások főirányaiból is kiviláglik a magyar hűbériségre vonatkozó eredmények relatív értéke. Mindegyik felfogásban van igazság, mindegyik a fejlődésnek nagyjából helyes szemléletéből indul ki s mégis eltérő eredményekre jutnak. Az ok: a hűbériség meghatározásainak különbözősége. Ezért mondtuk már fejtegetéseink kezdetén, hogy a meghatározásoknak, kormegjelöléseknek csak heurisztikus jelentőségük van: valamely intézmény, fejlődési folyamat vagy korszak jobb megismeréséhez segítenek bennünket. De a kérdést: létezett-e magyar hűbériség, mondjuk, a XI—XII. században, helyesen csak így tehetjük fel: öltöttek-e a magyar intézmények e korban olyan alakot, melyre az általunk választott fogalmak szerint a hűbéri jelzőt kell alkalmaznunk? Vagy a jelen esetben: megközelítették-e intézményeink e korban a hűbéri alkotmány és jog ideáltípusát?

Erre a kérdésre az I. fejezetben mondtak szerint így kell válaszolnunk: Kétségtelen, hogy a hűbérviszony jegyei közül megtalál-

<sup>101</sup> Patrim. 45—6.

<sup>102</sup> Karizm., Társadalom.

ható a személyesség, mind a király és a famíliatagok, mind ezeknek és famíliatagjainak viszonyában. Hiányzik viszont a viszony szerződéses meghatározása, a szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyensúlya; hiányzik a szolgálatban álló réteg különleges szabadsága, rendi megbecsülése; hiányzik a kölcsönös hűség mozzanata. Nem találjuk meg sem a kisajátított úri jogokat az egyeseknél, sem a beneficium úrtól függő birtoklását. Ezek, s nem az alávetésnek és a hűségeskünek hiányzó külsőségei vezetnek el ahhoz a megállapításhoz, hogy a XI—XII. századi magyar állam nem ismerte a tiszta típust megközelítő hűbérviszonyt, csak annak egyetlen — személyes — vonását. Ha pedig nem létezett hűbéri jogviszony, nem beszélhetünk hűbéri uralomról, tehát (a jog síkján) hűbéri alkotmányról sem.

E szerint a korai magyar királyság állami berendezésének jellemzésére más típust kell keresnünk. A személyesség, melyet az előző szakaszokban alapvető jellemvonásnak ismertünk meg, egyaránt eleme a karizmatikus és a tradicionális uralomnak; minthogy azonban a karizmatikus királyság a meghatározás szerint azonnal más típusokba fordul át, mielőtt mindennapi igazgatási feladatokkal kerül szembe, ezt a típust egy két évszázadnál tovább működő államgépezettel nem azonosíthatjuk. Annyi bizonyos, hogy a mindennapivá vált karizmának egyik alakja: az uralkodóház örökös karizmája századokon keresztül csorbítatlanul érvényesül. Ugyancsak karizmatikus vonás a família harcos tagjainak viszonya is urukhoz. A szociológiában nem ismeretlen azonban az a kormányzás, melynek csúcsán az örökös (vagy hivatali) karizma élvezője áll, de amelynek gépezete patrimoniális, prebendális, vagy feudális. Ezért a Mályusz-féle „karizmatikus királyság” megjelöléssel nem érthetünk egyet, s úgy gondoljuk, hogy az Árpádkor első századainak magyar állama a karizmatikus uralom tiszta típusát csak kismértékben, egyes vonatkozásokban valószínűsíti meg.

Marad tehát a tradicionális uralom típusa. Ha kezünkben a megoldás kulcsával, a személyesség vonásával közeledünk feléje, s meggondoljuk, hogy ebben a típusban az engedelmisség az úr vagy kiküldöttje személyének szól, s a forradalom is személyük ellen irányul; hogy a leggyakoribb, patrimoniális változatban az úr hatalmának érvényesülése személyes alkalmasságától függ; a tisztviselő személyes függő viszonyba kénytelen lépni urával, hűsége személyesen urára vonatkozik, hatalmának személyes alárendeltje, s lefelé is

annyiban részese az uralomnak, amennyiben személyes viszonya megengedi; végül hogy a patrimonális hivatalnok és az alávetetteknek viszonya is tisztán személyes, akkor habozás nélkül a tradicionális-patrimonális uralom típusához fogjuk közelíteni a fent megismert korai magyar államot. A patrimonializmus ellen Mályusz részéről felhozott kifogások nem helytállóak, mert irodalmunk a szót eddig sem Haller naiv értelmezésében, hanem Weber definíciójának megfelelően használta, aki szerint patrimonális államról beszélhetünk, ha az uralkodó nem-dominiális, politikai hatalmát a patrimoniumon kívüli területek fölött is úgy szervezi meg, mint házi hatalmát.<sup>103</sup> Helyesen hivatkozott erre Váczy Péter is, aki találóan állapította meg, hogy „a XI—XII. században a magyar királyság bizonyára különböző típusok keverékéből áll, de ezek között biztosan a patrimonializmus játssza a főszerepet.”<sup>104</sup>

A patrimonális királyság megjelölését következetesen alkalmazta Eckhart Ferenc egyetemi előadásában. Tőle olvastuk a fenti szakaszokban részletezett helyzet legtömörebb leírását is: „Kétségtelenül a földesúri jogviszonyok az irányadók. Nem tesznek különbséget közjogi és magánjogi funkciók között, az alkotmányt mélyen a XIII. században is még a földesúri viszonyal szemléltetik. A királynak alattvalóival, országával szembeni közjogi állását úgy fogják fel, mint a földesúrnak földbirtokához való viszonyát.” A magánjogi és közjogi királyi uralom egyaránt *iurisdictionis*, a magánjogi és közjogi alárendeltség egyaránt *servitium*. Az első szó teljes uralmat jelent, s a királynak ez a *iurisdictionis*-ja fennmarad az adománybirtokon is; ő *totius terre dominus* még 1291-ben is. Ha a király úr, a szabad birtokosok az ő szolgálói: *servientes regis*.”<sup>105</sup>

A legerősebben érvényesülő patrimonális jelleg mellett tehát kismértékben megtaláljuk a pogánykor örökségeként a karizmatikus vonásokat s a jövő kialakulásra lehetőséget nyújtó hűbéri kezdete-

<sup>103</sup> Mindezekre ld. az I. fejj. 3. szakaszát; a döntő hely Weber 684. — A vezetőjéül választott szociológiai rendszerhez mindenesetre kevésbé illik az az eljárás, hogy a XI—XII. század patrimonális megjelölését azért kárhozzatja, mert a patrimonializmus kortól független megjelölés! (Patrim. 49.) Hasonló félreértések elkerülése végett láttam szükségesnek az I. fejezet 1. szakaszában az ideáltípusos módszer bővebb ismertetését.

<sup>104</sup> UJb. 1933, 393.

<sup>105</sup> Eckhart, Staatsrecht 428—9, Szentkorona 36.

ket a famíliatagok és uruk viszonyában. Ennek a kevert, átmeneti jellegű uralomnak a jelzésére emeltük ki mindhárom alkotóelem közös vonását, a személyességet, s neveztük el az 1000—1222 közt elhatárolható korszakot a személyes királyság korának. Ez a meghatározás egyben kijelöli a XI—XII. századi magyar királyság helyét is az európai fejlődésben: a hűbériségelőtti korszak, a prefeudális fázis ez, melyet többen helyesen állítottak párhuzamba a Merovingok államával.<sup>106</sup> Természetesnek fogjuk tehát találni, hogy a személyes szolgálati viszonyok kialakulásához nem volt szükség idegen befolyásra, s a hűbériséget nem lehetett úgy „bevezetni”, mint ma valamely technikai újítást. Hiába éltek a Magyarországra jött idegen lovagok esetleg éppen a legkifejlettebb hűbérrendszer keretei között, mint pl. Bajorországban,<sup>107</sup> nálunk ezt a társadalmi és gazdasági viszonyok eltérő volta miatt még szántsándékkal sem valósíthatták volna meg. Maga a szolgábatbaállás, különösen a harcos kíséret pedig egyetemes jelenség, mely a magyarságról is régen ismeretes volt.<sup>108</sup>

A személyességről szólva még egy mozzanatot kell kiemelnünk. A hűbériség-előtti frank királyságról mondták, hogy személyes, de nem magánuralom: másszóval a személyes királyság nem redukálható magánviszonyok rendszerére. Vannak elemei, melyek a király *p o t e s t a s*-a és az Egyház *a u c t o r i t a s*-a alá tartoznak,<sup>109</sup> anélkül, hogy a família tagjai lennének. Ezek természetesen a szolgálatba még nem állott liberek, márpedig ők is tagjai az állam népének: egyházi és politikai függésben vannak a királytól. A személyestől az intézményesig a dologiassá váláson keresztül vezet az út, amint később a korona is először a vagyoni jogi vonásokban kezd önállósulni, a királyi személytől elválni.<sup>110</sup> Bizonyos javakban nem érvényesül a tulajdonos rendelkezése, nem is szállnak atyáról fiúra: ezek a püspöki és az ispáni tiszthez tartozó jószágok, *q u o d a d e p i s c o p a t u m*

<sup>106</sup> Mályusz, *Patrim.* 46; Hóman, *Munkái* I. 427 (22); Váczy, *Epoche* 46, Szent István 67.

<sup>107</sup> *Mitteis, Lehn.* 238: *Das Optimum lehnrechtlicher Konzentration wurde in Bayern erreicht.*

<sup>108</sup> Mályusz, *Patrim.* 46; *Századok*, 1942, 115; Váczy, Szent István 40; Bónis, *Századok* 1933, 327.

<sup>109</sup> Deér, *Közösségérzés* 98: ez a *populus* értelme.

<sup>110</sup> Eckhart, *Szentkorona* 49 sk. Jellemző még a „királyi tulajdon” és az eladományozható jószág megkülönböztetése 1263-ban, ld. III. fejelet 138. jz.

pertinet et comitatum.<sup>111</sup> Mint a királyságnál, itt is szükség volt a mulandó ember állandó hivatalának megjelölésére, s ehhez ugyancsak a maradandó birtok, ill. javadalom adta az alapot.<sup>112</sup> A hivatali jószág külön kezelésében, valamint a vármegye és a királyi uradalom megkülönböztetésében a megye és az egyházmegye intézményként való felfogása nyilatkozik meg; jellemző azonban, hogy a személyes királtságban megjelenő két intézmény — idegen eredetű.

Talán nem egészen helyes azt kérdezni: közjogi elem-e hát a püspökség és az ispánság a magánjogi uralomban? A XIII. századig anakronisztikus dolog közjog és magánjog között különbséget tenni. Eckhart Ferenc szerint a megyeszervezet comesei első sorban a király magánjogi jellegű, úri alkalmazottai, de hadi és pénzügyi feladataik révén közjogi működést is töltenek be. Ugyanez áll a királyi curia első tisztviselőire: nádorra, országbíróra, valamint a familia kisebbrangú tagjaira is. A magánfamilia személyes viszonyában álló tagjainak katonai-igazgatási szolgálataik közjogi jelleget kölcsönöznek.<sup>113</sup> Az újabb külföldi kutatás segítségével még pontosabb fogalmazást adhatunk eredményeinek: mint a hűbérjog rendszere, a korai magyar szolgálati jogszokás is magánjog, de egyben funkcionális közjog, az állam életében egyúttal ennek helyét is állja.<sup>114</sup>

Hajnal István találóan mondta, hogy „nálunk nem a Nyugaton már elvont jogrendszerre való hűbériség jelentkezett, hanem annak megelőző, termékeny módszere”.<sup>115</sup> Ez a módszer a szokásszerűség (tradicionalizmus) és még inkább a személyesség (patrimonializmus). A XI–XII. századi magyar alkotmány típusát illetően személyes, a fejlődésben elfoglalt helyére nézve prefeudális alkotmány. Mint a nyugati államokban, nálunk is a jövőnek kellett eldöntenie, lesz-e belőle hűbériség, vagy nem.

<sup>111</sup> Szent István II. 2. — Tiszta kifejezése a püspöki méltóság eszméjének Tapolcai Lőrinc comes oklevele 1290-ből, melyben visszaadja a tapolcai torlókat a veszprémi püspöknek, ... tamquam iurisdictioni ipsius ratione ecclesie et episcopalis dignitatis subiectos... Zala I. 99–100, vagy Ladomér esztergomi érsek említése IV. Béla adományáról... ut personae nostrae, non dignitatis... Fejér VI/1. 227, id. Reg. 1716. sz. Erre még rengeteg példát idézhetnénk.

<sup>112</sup> Waldapfel, Birtokjog 142: adatok a comes hivatali birtokára.

<sup>113</sup> Eckhart, Staatsrecht 427, 430.

<sup>114</sup> Mitteis, Lehn. 8.

<sup>115</sup> Századok 1939, 343.